

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія проблеми.	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	13
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН ТА ПЕРШОЇ РАДЯНСЬКО – УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917 – 1918 РР.	16
2.1. Історичні та геополітичні передумови розвитку Армії УНР	16
2.2. Воєнне мистецтво Армії УНР в наступальних операціях	29
РОЗДІЛ III. ВІДНОВЛЕННЯ АРМІЇ УНР ТА РОЗВИТОК ЇЇ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА (ЛИСТОПАД 1918 Р. – ТРАВЕНЬ 1920 Р.)	50
3.1. Особливості ведення бойових дій військами УНР наприкінці 1918 – в липні 1919 рр.	50
3.2. Прояви воєнного мистецтва ДА УНР під час спільних бойових дій з ГА влітку – восени 1919 р.	70
ВИСНОВКИ.....	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	100

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВП – Військо Польське ГА – Галицька Армія ГШ – Генеральний штаб

ДА УНР – Дієва Армія Української Народної Республіки ЗСПР – Збройні

Сили Півдня Росії

ЗСУ – Збройні Сили України

МПЗ – Морально-психологічне забезпечення ОС – Особовий склад

РІА – Російська імператорська армія

РПАУ(м) – Революційна повстанська армія України (махновців) РСЧА –

Робітничо-Селянська Червона Армія

РФ – Російська Федерація СОУ – Сили оборони України СС – Січові Стрільці

УНР – Українська Народна Республіка УЦР – Українська Центральна Рада

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Війна є дуже складним та суворим явищем, і під час її ведення на долю людей випадає значна кількість випробувань, трагедій та втрат. І чим більші масштаби війни, чим значніші залучені до її ведення сили та засоби, тим глобальнішими стають і її наслідки. З моральної точки зору, з міркувань гуманності жахам війни не місце в цивілізованому світі. Тому вирішення конфліктів повинне проводитись іншими методами. Але, на жаль, навіть у сучасну епоху війни продовжуються, і саме наша країна зазнала жорстокої агресії Російської Федерації (РФ). Тому необхідність досліджень, що стосуються вивчення принципів і методів ведення війни, є очевидною, бо якщо війну відвернути неможливо, тоді принаймні знання про правильне її ведення сприятимуть зниженню втрат серед власних збройних сил та цивільного населення.

Історія України впродовж 1917 – 1920-х рр. яскраво засвідчила, що, окрім творення суспільно-політичних концепцій, соціально-економічних програм, законодавчої бази та державних інститутів, важливо вміти досягати і захищати свої інтереси у збройній боротьбі. Тому не дивно, що в цей час українці створили низку збройних формувань, за допомогою яких намагалися боронитися від ворогів. Серед них одною з найпотужніших була Армія Української Народної Республіки (УНР), яка не тільки існувала і розвивалася тривалий час та вела важку збройну боротьбу проти різноманітних ворогів, але й залишила вагомий спадок.

Відзначимо, що війська УНР та їх командування під час збройної боротьби планували і здійснювали багато операцій. Тому важливо звернути увагу на ті з них, які не тільки свідчать про ключові методи і принципи українського воєнного мистецтва, але й дають підстави вести мову про його розвиток. При цьому комплексний аналіз цієї проблематики додатково обумовлюється різницями: складу і чисельності військ, їх забезпечення, досвіду, якості командування, військових традицій, морально-

психологічного стану, бойової підготовки, дисципліни, природно–географічних особливостей місцевості де відбувались бої, боєздатності супротивника тощо.

Українське воєнне мистецтво в роки революції 1917-1921 є важливою складовою історії Збройних Сил України (ЗСУ), що зацікавила дослідників ще з часів завершення революційних подій і продовжує викликати інтерес до сьогодні. Попри це, комплексного аналізу його розвитку з урахуванням підходів класиків військової теорії досі не було проведено. Саме тому тема пропонованого дослідження має належну новизну й актуальність.

Окремо варто наголосити на тому, що сучасні виклики війни РФ проти України у черговий раз засвідчують потребу використання бойового досвіду минулих часів. Тому вивчення українського воєнного мистецтва революційної доби початку ХХ ст. може виявитися слухним не лише в науковому і патріотичному контексті, але й надати певний інструментарій для протидії сучасному противнику (самобутність бойової підготовки військовослужбовців, специфічні прийоми тактики і принципи планування крупних бойових операцій, особливості прийняття важливих командних рішень тощо). З огляду на це ми збираємося в даному дослідженні не тільки виявити і комплексно проаналізувати особливості розвитку воєнного мистецтва Армії УНР, але й відзначити ті здобутки, які можуть бути використані Силами Оборони України (СОУ) у відсічі сучасної збройної агресії РФ, що додає актуальності представлений роботі.

Об'єктом дослідження є військові формування УНР в умовах збройної боротьби 1917 – 1920 рр.

Предметом дослідження стало становлення та розвиток воєнного мистецтва Армії УНР.

Мета дослідження: виявити та проаналізувати особливості розвитку воєнного мистецтва військ УНР за часів Української Центральної Ради (УЦР) та Директорії в умовах збройної боротьби на території Наддніпрянської України.

Завдання:

- проаналізувати основну історіографічну та джерельну базу;
- розробити та застосувати авторську методику здійснення пропонованого дослідження з урахуванням його мети та доробку класиків військової теорії;
- проаналізувати особливості воєнного мистецтва збройних формувань УНР за часів УЦР;
- дослідити характерні риси воєнного мистецтва Армії УНР з листопада 1918 р. до грудня 1919 р.;
- виявити специфіку воєнного мистецтва військ УНР під час Першого зимового походу.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від грудня 1917 р. (початок бойових дій збройними формуваннями УНР проти агресії більшовицьких військ Радянської Росії) – до травня 1920 р. (кінець Першого зимового походу Армії УНР, що збігся із завершенням самостійної стратегічної і частково оперативної діяльності цієї збройної потуги через особливості польсько- української військової співпраці).

Територіальні межі охоплюють територію УНР, проголошену III Універсалом УЦР (збігається з більшістю території сучасної України).

Методи дослідження. Представлену роботу підготовлено з урахуванням методологічних принципів історизму, об'єктивності, науковості, всебічності, системного підходу, комплексності і різноманітності джерел. Під час дослідження було застосовано низку загальнонаукових (дедукції, індукції, узагальнення, аналізу та синтезу) і спеціальнонаукових (історико-порівняльний, історико- системний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, історико- генетичний, математичні методи, критичного аналізу джерел та періодизації) методів.

Практичне значення отриманих результатів можна розподілити за декількома напрямками.

По перше, досвід Армії УНР засвідчив потребу збільшити використання військової теорії для розробки, організації та втілення як

сучасних, так і майбутніх планів з проведення військових операцій українським командуванням.

По-друге, результати дослідження можна використати для створення тематичних навчальних курсів для викладання як у загальних, так і спеціалізованих військових вищих навчальних закладах.

Структура магістерського дослідження відповідає визначеним меті та завданням дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 109 сторінок. Список використаних джерел і літератури нараховує 107 позиції.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Вивчення питань українського воєнного мистецтва є доволі вузькоспеціалізованою темою. З одного боку, воно стосується загальновійськової проблематики, але водночас зосереджується на аналізі його прикладів в умовах конкретних конфліктів, що мали місце у вітчизняній історії. Події Української революції 1917–1921 рр., будучи насиченими збройним протистоянням різних українських політичних сил між собою та відсічю ворожої агресії, зумовили накопичення значного матеріалу, придатного для опрацювання в контексті військової історії.

Аналіз історіографії розпочнемо з праць, присвячених розгляду Української революції та різним аспектам становлення української державності в 1917–1921 рр. Це допомогло кращому розумінню контексту, який впливав на розвиток українського воєнного мистецтва того періоду. Водночас частина інформації стосувалась і безпосередніх відомостей про військово-політичні події та будівництво армії. Треба підкреслити, що цю тематику першими опрацювали представники української еміграції, які брали участь у подіях Української революції. Прикладом стали роботи Володимира Винниченка [5, 6, 7]. При цьому специфіка особистого досвіду автора іноді обумовлювала поєднання наукового аналізу зі спогадами.

Треба відзначити і те, що для кращого розуміння військового потенціалу заселених українцями територій на початку ХХ ст., у нагоді став доробок Степана Рудницького [81, 82]. Дослідник значну увагу приділив не тільки опрацюванню статистичних даних стосовно людського та матеріально-технічного потенціалу українських земель, але й особливостям природно-географічних умов та специфіки місцевості на той час. Такий підхід допоміг кращому розумінню впливу на воєнне мистецтво особливостей території. Опрацювання ж теоретичних праць Всеволода Петріва, що стосувались огляду потенціалу України з військової точки зору,

ще більше сприяв розумінню його значення в умовах військового протистояння в макрорегіоні.

Падіння радянської системи дозволило українським науковцям проводити адекватний аналіз складних процесів революційної доби. Прикладом таких підходів стали авторські та колективні публікації Верстюка В. [4], Литвина М. [54, 55], Папакіна Г. [63], Пархоменка В. [64] та Смолія В. [58, 59]. Ознайомлення з результатами подібних досліджень забезпечує комплексне розуміння тієї епохи, зокрема військово-політичних процесів. Завдяки цьому ми маємо можливість розглядати воєнне мистецтво з урахуванням конкретних обставин на тлі відповідної епохи.

Далі зупинимося на працях, в яких висвітлено становлення і бойові дії українських збройних формувань упродовж 1917–1921 рр. Одними з перших до цього процесу долучилися представники військового середовища, що брали безпосередню участь у зазначених процесах. Тому вони часто поєднували власні спогади та враження із фаховим аналізом військових аспектів, створюючи окремий напрямок досліджень. Відзначимо, що праці офіцерського складу українських військ, завдяки поєднанню компетентності авторів із доступом до обмеженої інформації під час планування та здійснення бойових дій роблять їх ще й цінним джерелом (про це детальніше зазначимо далі). Прикладом таких підходів є доробок: Юрія Тютюнника [97], Романа Дашкевича [19], Олександра Доценка [22], Лева Шанковського [107] та Марка Безручка [1, 2].

Окремої уваги заслуговують роботи Михайла Омеляновича-Павленка [60, 61] та Олександра Удовиченка [98, 99, 100], в яких огляд військово-політичної ситуації та бойових дій військ УНР супроводжується коротким аналізом елементів воєнного мистецтва. Особливу цінність має двотомна праця Миколи Капустянського «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році» [42, 43]. У ній дослідник не тільки описав відповідні події і навів власні спогади, але й коротко проаналізував бойові операції з урахуванням воєнно-теоретичних підходів. Дещо меншою мірою, проте за схожим

принципом відповідний аналіз боїв здійснювався і Всеволодом Петрівим [67, 68, 69, 70, 71, 72]. Попри важливість зазначених досліджень помічається певна обмеженість джерельної бази через закритість частини матеріалів, що залишились під контролем окупаційної радянської влади. Також відзначимо, що особливістю військово-теоретичного спрямування праць згаданих авторів є пріоритетна увага військово-політичному перебігу подій Української революції з оперттям на власний досвід. Тому аналіз військового мистецтва здійснювався авторами досить узагальнено і не стосувався усього комплексу дій Армії УНР. Попри це окреслений підхід став своєрідним прикладом для здійснення нашого дослідження.

Наступним етапом опрацювання військових складових революційної доби 1917 – 1921 рр. стали узагальнюючі праці, присвячені аналізу мілітарних аспектів подій. Саме такою є колективна монографія «Історія Українського війська», розроблена у першій половині – середині ХХ ст., що видавалась у 1936, 1953, 1992 рр. [51, 52]. До її опрацювання долучались Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич, Микола Капустянський, Святослав Шрамченко, Осип Думін, Зенон Стефанів, Лев Шанковський, Степан Росоха. Дослідники в загальному огляді розвитку українських військ від часів середньовіччя присвятили значну увагу подіям Української революції. Відзначимо, що на їхню працю вплинули не тільки обмеженість доступних джерел, але й тогочасні тенденції щодо вибірковості опису подій та певної упередженості в оцінці боєздатності українських військ та їхніх противників. Також мало місце поєднання військово-політичного огляду з особистісними оцінками минулого, очевидцями якого були автори. Загалом згаданих праці бракує детального аналізу воєнного мистецтва військ УНР.

Приблизно в той самий час була підготовлена монографія радянського військового М. Какуріна, присвячена огляду основних стратегічних операцій революційної доби, зокрема й тих, які відбувались за участі українських збройних формувань. У ній автор попри впливи комуністичної ідеології спромігся розкрити загально-стратегічну ситуацію, зокрема й

відповідні пріоритети воєнного мистецтва основних учасників збройної боротьби. Можливо, на такий підхід вплинуло перебування згаданого дослідника на керівних посадах в українських формуваннях революційної доби.

Треба підкреслити, що найбільший внесок у дослідження українських військових формувань та їх збройної боротьби впродовж 1917–1921 рр. зробили представники сучасної української історіографії. І це зрозуміло, бо за часів Незалежності України цей період отримав належну актуальність. Відповідна історіографія є доволі чисельною та різноманітною, а тому далі буде коротко проаналізовано дотичні напрямки на прикладі окремих публікацій.

Так, у працях В. Верстюка [20, 21], В. Сідака [84], Я. Тинченка [93, 94, 95], П. Ткачука [96] та І. Хоми [102] проаналізовано становлення українських військових формувань, видів і родів військ. Увагу науковців також привернуло забезпечення українських формувань офіцерським і генеральським складом та їх внесок у збройну боротьбу. Про це свідчать публікації В. Голубка [15,] та Я. Тинченка [91, 92]. У них поряд із основною тематикою міститься дотична інформація про події збройної боротьби. Попри те, що обидві групи авторів питання воєнного мистецтва окремо не висвітлювали, їх доробок сприяв розумінню особливостей ведення бойових дій військами УНР.

Слушним стало ознайомлення з обставинами функціонування українських військових у німецьких, австрійських і польських таборах для полонених та інтернованих, проаналізованих у публікаціях Ігоря Срібняка [85]. При цьому цінною виявилась інформація про існування окремого українського військово-патріотичного середовища, що вплинуло на творення військ УНР та їх бойові дії.

Окремо відзначимо вивчення збройної боротьби українських формувань у роботах Михайла Ковальчука [47, 50], Володимира Лободаєва [56] та Івана Петренка [79]. Згадані дослідники хоч детально і не вивчали

зміст українського воєнного мистецтва, але зафіксували цікаві факти застосування сил і засобів. Також, вони зачіпали питання організації та забезпечення військ у контексті підготовки до ведення бойових дій в умовах впливу політичних і соціальних процесів. Ця інформація є корисною для проведення нами відповідного аналізу.

Важливу роль у розумінні не тільки загальної військово-політичної ситуації на території України упродовж революційної доби початку ХХ ст., але й специфіки перебігу бойових дій займає доробок Віктора Голубка [16, 17]. Вчений, окрім опису низки військових кампаній, також коротко проаналізував особливості їх ведення та результати. Відзначимо вагомий фактологічний матеріал відповідної частини колективної праці «Історія війн і військового мистецтва» [38], в якій описано основні військові події Української революції. Поряд із цим, присутність оглядів попередніх і наступних воєн сприяла розумінню розвитку українського воєнного мистецтва у ширшому контексті.

Виокремимо й дослідження Вадимом Задунайським становлення Збройних Сил УНР та збереження й використання козацької спадщини в розбудові українських військ (у тому числі індивідуального бойового вишколу) [32]. Також згадаємо низку його публікацій, у яких проаналізовано використання деяких військових хитрощів українськими збройними формуваннями (переважно повстанськими). Підходи вченого допомогли нам виявити впливи національних традицій на боєздатність Армії УНР, а також дослідити роль стратегем у її воєнному мистецтві.

Окремо згадаємо й авторську публікацію, у якій нами було проаналізовано окремі питання розвитку українського воєнного мистецтва та його військово-теоретичних аспектів упродовж революційної доби 1917-1921 рр.: «Від практики до теорії: принципи українського воєнного мистецтва 1917-1918 рр. у працях генерала Всеволода Петріва» [34].

Ознайомлення з енциклопедичними виданнями було також корисним, зокрема при визначенні понять, термінів та отриманні відомостей про деякі

постаті революційної доби. Найбільш активно нами використовувався «Словник військових термінів та скорочень (абревіатур) [10].

Деяку інформацію про загальні принципи використання військ УНР та схожість їхнього пристосування до викликів тогочасної боротьби з радянськими опонентами подавали в колективному навчальному посібнику «Еволюція воєнного мистецтва» [23, 24]. У ньому також приділяли увагу тлумаченню терміну «воєнне мистецтво».

Отже, опрацьовані нами праці засвідчили декілька основних аспектів у розгляді питань воєнного мистецтва Армії УНР в 1917 – 1920 рр. Один з них полягає у значному масиві робіт з огляду військово-політичної ситуації, військового будівництва та перебігу основних бойових дій, у яких були задіяні українські формування. Водночас у більшості згаданих праць розгляд військових подій переважно подавався у хронологічній послідовності на тлі епохи, а аналіз воєнного мистецтва практично не здійснювався. Винятком став доробок частини колишніх військових – учасників збройної боротьби впродовж Української революції та окремих сучасних українських вчених, які частково оцінювали окремі виміри застосування військ УНР. Щодо військово-теоретичних аспектів воєнного мистецтва, то вони ретельно не розглядалися. Тому наше дослідження, фактично, є першою спробою провести аналіз українського воєнного мистецтва впродовж 1917 – 1920 рр. з урахуванням теоретичних підходів.

1.2. Джерельна база дослідження

Проведення якісного наукового дослідження за тематикою нашої роботи стало можливим завдяки залученню значної кількості джерел. Для їхнього кращого опрацювання доречним став поділ використаних матеріалів за характерними ознаками.

Першою важливою частиною джерельної бази дослідження виступають опубліковані матеріали та документи. Найчастіше вони надруковані у

збірниках, присвячених окремим аспектам Української революції. Саме такий характер мають збірки «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали в 2 томах.» [20, 21], «Статті. Листи. Документи» [65, 66], «Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки: до 100- річчя утворення УНР» [87]. Як видно з наведеного переліку у відповідних збірках містяться не тільки матеріали щодо загальних військово-політичних обставин збройного протистояння, але й конкретних бойових зіткнень, зокрема впродовж 1920 р. тощо. Завдяки цьому ми мали нагоду краще зрозуміти перебіг бойових подій та дотичної проблематики.

Окрім спеціалізованих збірок документів, частина матеріалів публікувалась у додатках до низки монографій. Серед найцікавіших треба виокремити наступні: «Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році» [42]; «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). 2-ге видання» [43]. Документи та матеріали: Документально-наукове видання» [89] Я. Тинченка; «Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919» [99, 100] О. Удовиченка; «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння» [50]. Саме у згаданих матеріалах зустрічаються важливі факти стосовно планування і реалізації військами УНР наступальних операцій (прикладом є наступ на Київ-Одесу) і оборонних боїв. Підкреслимо, що така опція ознайомлення з джерелами є особливо актуальною щодо тих матеріалів, що зараз знаходяться в закритих установах РФ та опублікованих збірниках країни-агресора.

Певну цінність для нашого дослідження мало й використання мемуарів відомих постатей Української революції (Павла Скоропадського «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918» [86], Симона Петлюри «Статті. Листи. Документи» [65, 66], Павла Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр.» у чотирьох томах [103, 104, 105, 106]

та Ісаака Мазепи «Огнева проба: Українська політика і стратегія в добі Зимового походу 1919-1920» [57]). Завдяки ним вдалось краще зрозуміти прийняття частини військово-політичних рішень у контексті тогочасної військово-політичної ситуації. Останнє сприяло більш якісному аналізу взаємозв'язку між політичними завданнями та відповідними військовими рішеннями. Окремо треба наголосити на тому, що мемуари в силу суб'єктивності їх авторів, що позначається на підборі фактів та оцінках реальних подій, вимагають критичного аналізу вміщеної в них інформації.

Отже, джерельна база нашого дослідження є досить різноманітною і змістовною. Відзначимо й достатній її обсяг та належну інформаційну насиченість. Все це надає можливість здійснити комплексний аналіз воєнного мистецтва українських збройних формувань за часів Української революції 1917- 1921 рр. з урахуванням теоретичних підходів, що і є метою представленого наукового дослідження.

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН ТА ПЕРШОЇ РАДЯНСЬКО – УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917 – 1918 РР.

2.1. Історичні та геополітичні передумови розвитку Армії УНР

Українська революція 1917 – 1921 рр. стала не тільки одним із найвпливовіших та наймасштабніших явищ в історії нашої країни, але й суттєво позначилася на розвитку європейського континенту та цілого світу. На її початку ще тривала Перша світова війна, що вплинула на події Доби Визвольних змагань та розстановку сил в Центрально-Східній Європі.

Розпад довоєнного устрою обумовив залучення широких суспільних верств до боротьби за створення власних держав на просторах колишніх імперій (перш за все Російської та Австро-Угорської). Така ситуація спричинила низку конфліктів поневолених народів як між собою, так і у відповідь на дії постнеоімперських сил. На просторі колишньої Російської імперії найбільш агресивними противниками національно-демократичних сил стали більшовицький та білий рухи. Підкреслимо, що українські землі на той час фактично опинилися в епіцентрі гострого збройного протистояння.

Розглядаючи історію становлення та розвитку воєнного мистецтва, доречно звернути увагу на відповідний контекст подій і явищ. Особливо ж важливим це є під час аналізу геополітичної обстановки, що впливає на військово-стратегічні плани держав. Варто також розглянути військово-прикладні особливості місцевостей та країни загалом. Тому не зайвим буде й природно-географічний огляд України, що у поєднанні з оцінкою її економічного розвитку сприятиме кращому розумінню потенціалу українських земель у тогочасному світі та їхнього можливого використання у військових цілях. Цікаво, що на таких підходах наголошував і В. Петрів: «Воєнна історія, змальовуючи перебіг минулих війн і бойових операцій, неминуче мусить змальовувати впливи властивостей теренів на ті операції.»[76, с. 29].

Для початку звернемо увагу на потенціал тих територій, на яких жили українці і при цьому становили суцільно заселену територію з кількісною перевагою щодо інших етносів. Станом на 1917 – 1921 рр. це були землі, які зараз знаходяться у складі не лише України, але й Білорусі, Польщі, Російської Федерації, Румунії, Угорщини, Молдови та Словаччини. Значною мірою це підтверджувалось переписами населення, проведеними на тих територіях, а також відповідними матеріалами, що були представлені як на Паризькій мирній конференції, так і у наукових виданнях [82, с. 5-35].

Більшість території становлять рівнини, а гірська місцевість характерна тільки для окремих регіонів (йдеться про Карпати і Кримські гори). Особливість районування України полягала в переважній лісистості на півночі, мішаним районам у лісостеповій зоні та степу на півдні. При цьому на всі зони, особливо на 2 останні, значний вплив мало проведення господарської діяльності людей, внаслідок створення значних сільськогосподарських угідь. Найбільш лісисті регіони зберегли від 42-40% – до 20-15% площ лісів, а території у лісостеповій і степовій зоні мали від 11% – до 1,5% [82, с. 134-135]. Важливу роль відігравала широка річкова мережа. Особливість більшості річок – водостік на південь, у басейн Чорного і Азовського морів. Щодо берегів – вони пологі, зазвичай правий берег знаходиться вище за лівий (особливо це проявляється на східних територіях України). Такі деталі є досить важливими при плануванні військових дій, особливо на стратегічному й оперативному рівнях. Серед річок доречно виокремити Дніпро, що тече в центральній частині країни і біля якого розташована низка важливих міст (Починаючи з Києва і завершуючи Херсоном). Через нього було споруджено потужні мости та важливі переправи. Крім цього, ця річка є однією з найбільших природних перешкод на території України. Внаслідок розвитку економіки і новітнім винаходам, було побудовано значну мережу залізничних доріг, які з'єднували найпотужніші центри з портами та між собою.

Загальна чисельність населення територій, де компактно проживали українці, сприяла значному потенціалу новоствореної держави, зокрема у військовій сфері. Наприклад, на землях підконтрольних УНР (маємо на увазі квітень 1918 р.), тільки чоловічого населення було понад 21 млн. При цьому в силу тодішньої геополітичної ситуації до цього переліку не увійшла значна частина українських регіонів, які знаходились поза УНР (Галичина, Кубань, та ін.). Проте навіть такі дані засвідчують ту потугу, що могла бути залучена для поповнення армії УНР. Існування значного мобілізаційного ресурсу і потенціалу робочої сили не означало, що його можна використати повною мірою. Особливо це було характерно для революційної доби на територіях колишніх імперій і зумовлено низкою соціально-економічних та політико-ідеологічних викликів.

Що стосується воєнно-стратегічного виміру, то Україна має зручне розташування для проведення різноманітних військових операцій у Центрально- Східній Європі. Цьому сприяє можливість організації якісної системи логістики та загальної бази для зручного використання території в плані накопичення й ефективного застосування сил та засобів. Особливо важливою у цьому контексті Україна була для російських планів наступу в західному і південно-західному напрямках, а також використання морської інфраструктури для контролю Малої Азії і виходу до Середземного моря. Значною мірою на цьому наголошував відомий український військовий теоретик Всеволод Петрів, який, проаналізувавши геополітичний і військово-практичний виміри, чітко підкреслював: «...значення території, заселеної українським народом, як вихідної бази для володіння Європою» [75, с. 59].

Важливим є і те, що наступ на Росію з заходу теж міг бути здійснений з України. При цьому, використання українських територій також сприяє більш зручному просуванню військ у потрібному напрямку завдяки відповідним природно-географічним особливостям місцевості. Такий стан справ добре усвідомлювала російська верхівка і вважала за потрібне не допустити подібного розвитку подій, а тому контроль України був дуже

важливим для Росії.

У період розпаду імперій на території Центрально-Східної Європи виникло декілька нових державних утворень, які почали формувати власне бачення процесів у регіоні і розробляти відповідні військові цілі та завдання. Серед таких країн найбільші плани на українські землі мали Польща і Румунія, меншою мірою Чехословаччина і Угорщина. Перші дві згадані держави не тільки активно протидіяли українським силам у регіоні, але навіть безпосередньо окупували значну територію України.

Окремо важливо розглянути українські території в контексті власне українського інтересу. Попри значні виклики, що постали перед урядовцями молодій державі, існувала низка сприятливих умов, які виходили з перерахованих вище особливостей України та її потенціалу. Водночас нестійка внутрішня ситуація у поєднанні зі значними зовнішніми загрозами зумовлювали потребу дуже напруженої праці для якомога більш якісної реалізації існуючих на той час можливостей.

З огляду на потенційні зазіхання з боку сусідніх країн, потрібно було сформуванню власну концепцію з розвитку регіону. Відповідно, на стратегічному рівні одне з основних завдань полягало у збереженні контролю над якомога більшою кількістю земель з компактним проживанням українців. Виконання такого плану мало ще один невід'ємний елемент – визнання України і її кордонів (відповідно до українських прагнень) міжнародною спільнотою. Для досягнення потрібних результатів значну роль відігравала б збройна сила і можливість збереження своїх територій за її допомогою.

Важливим українським стратегічним завданням було ще й посилення української національної свідомості серед значних мас тогочасного суспільства на підконтрольних територіях. Перш за все це було потрібним внаслідок довготривалого імперського панування, що обмежило розвиток українського національно-культурного життя через асиміляційну політику. Особливу роль у досягненні такого плану відігравали ідеологічно-інформаційні чинники. Що стосується військової доцільності, то стійкість

суспільства та його консолідація разом з національними традиціями і культурою була дуже важливим елементом протидії ворожим зазіханням. Це сприяло б більшій стійкості до кризових явищ і опору ворожій агресії.

В цілому значний потенціал України не був запорукою обов'язкового успіху і реалізації планів державного керівництва. Внаслідок важливості географічного розташування українських земель та їх економічного потенціалу вони опинились в епіцентрі боротьби за контроль над Центрально-Східною Європою і переділу колишніх імперій. Відповідно, одним з провідних чинників при визначенні сфер впливу і контролю стало творення потужних збройних сил, а усі ключові питання вирішувалися війною.

Як більшість подій та явищ не виникають з нічого, так і Армія УНР не виникла з нізвідки. Передусім вона мала опертися на значну масу українізованих частин колишньої Російської Імператорської Армії (РІА). Важливими у розумінні особливостей становлення українських військ того часу були декілька чинників: значна кількість українців серед особового складу (ОС) російської армії, зацікавлення широких суспільних верств національно-патріотичними ідеями, активна суспільно-політична і просвітницька діяльність української інтелігенції та ін. Зокрема поява Армії УНР у 1917 – 1918 рр. була зумовлена комплексною взаємодією перерахованих факторів у поєднанні з реагуванням на загрози та виклики революційної доби. Відтак спробуємо коротко розглянути найбільш вагомні із вказаних вище чинників.

Значну роль у становленні української армії та активізації революційних процесів відіграла діяльність українців, які перебували у війську. На 1917 р. таких осіб було близько 3.5 млн (38% загальної чисельності військовослужбовців РІА), і значна кількість з них зосереджувалися на території України [16, с. 189]. Такі обставини додатково сприяли розумінню солдатами й офіцерами проблем, що переживала їх Батьківщина, і встановленню тісніших зв'язків з українською інтелігенцією

та суспільством. Внаслідок цього, вояки-українці все більше уваги приділяли національно-культурним та політичним питанням.

У свою чергу, це сприяло активній участі бійців у роботі загальноукраїнських військових з'їздів, на яких, крім питань, пов'язаних з армійськими потребами, додатково розглядали широкий спектр суспільно-політичних проблем. Зокрема, за підсумками I (18-21 травня) і II (18-23 червня) військових з'їздів, було створено Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з С. Петлюрою, висловлено підтримку УЦР і долучено до неї Всеукраїнську Раду військових депутатів [58, с. 167-171]. Таким чином, відбувалось оформлення українського військового руху і поєднання його з революційним проводом України. У подальшому це сприяло ще більшому налагодженню співпраці і посиленню українських вимог.

Важливою була і діяльність українських громадських, культурних та політичних діячів з актуалізації питання виокремлення вояків-українців в окремі підрозділи. При цьому, відсутність єдності стосовно організаційного оформлення і майбутньої ролі українізованих частин призвела до обмеження позитивних наслідків від реалізації вимог військових. Проте одним з важливих досягнень стало посилення роботи з особовим складом в освітньому і національно-культурному напрямках. Це заклало стійкі підвалини для підвищення рівня національної свідомості та активнішої участі в революційній боротьбі на українському боці. Також відбувалось посилення морально-психологічного забезпечення (МПЗ) військових, що могло сприяти боєздатності та стійкості в подальших збройних конфліктах. Крім цього, завдяки згуртованості за національною ознакою та орієнтації на Київ, а не на загальноросійські центри, українці змогли краще зберегти організованість і менше підпадали під розкладову дію більшовицької пропаганди. Таку ситуацію вдало використовували представники УЦР для посилення тиску на російських можновладців та пришвидшення українізації частин. Важливим етапом у цьому процесі було створення 1-го українського козачого імені

гетьмана Богдана Хмельницького полку [52, с. 166-167]. Активна участь у цій справі УЦР сприяла зростанню впливу і значення останньої.

Російська ж влада хоч була і незадоволена з проведення українізації в армії, але виклики на фронті змушували її зважати на позицію українців. Наприклад, Павло Скоропадський відмітив цікаве ставлення багатьох російських військових керівників до процесу українізації як можливості збереження певного рівня дисципліни та організації у війську [86, с. 57-64]. Тобто прагнення зберегти дієздатність армії і контроль над нею переважало негативне ставлення до українських політичних сил та національного руху. Внаслідок цього виникала специфічна, навіть, певною мірою, парадоксальна ситуація. Так, українізація армії підвищувала її боєздатність, водночас посилюючи український рух і його вимоги, але бездіяльність чи навіть спротив у цій справі негативно б відбилися на бойовій ефективності військ. Внаслідок того, що російська влада намагалась обрати на її думку той варіант, який давав би їй можливість довше контролювати ситуацію, українці могли, користуючись моментом, проводити потрібні їм рішення, що вони і робили. Зокрема III військовий з'їзд (2 – 12 листопада 1917 р.) вплинув на прийняття III Універсалу УЦР. Проголошення УНР фактично стало підставою на офіційному рівні проводити взяття військових частин на проголошеній території під безпосередній контроль з подальшим створенням повноцінної української армії.

Зважаючи на нові виклики, спричинені більшовицьким переворотом і впливом вже згаданого III Всеукраїнського військового з'їзду, українські політичні діячі почали діяти ще активніше в організації збройних сил. Зокрема 8 листопада вийшов наказ Симона Петлюри (перебував на посаді Генерального секретаря з військових справ) про упорядкування відносин в армії, а 23 листопада 1917 р. було створено Генеральний Штаб (ГШ). Водночас попередньо запущені процеси по виділенню українців в окремі частини і їхня організація на території підконтрольній УЦР зберігались. Підтверджувалось це наказом С. Петлюри про продовження українізації в

частинах бувшої РІА і навіть пришвидшення реалізації цього проєкту.

Розбудова власних збройних сил особливо гостро постала в умовах агресії ворогів, перш за все – більшовицької Росії. Цей процес відбувався в дуже складних умовах, коли колишня РІА практично перестала існувати. Попри вплив хаосу, українськими діячами все ж робились кроки зі збереження попередньо українізованих частин і використання найбільш боєздатного їхнього ядра для захисту від агресора. Черговим вагомими кроком у цьому напрямку стали спроби системної роботи з підготовки та видання першого статуту української народної армії 30 (17) грудня 1917 р. [65, с. 191-195]. В подальшому увага до розвитку військової потуги поступово ставала одним з основних напрямків діяльності проводу УНР.

Вагоме значення в організації та розбудові українських військ відігравали суспільні настрої та погляди провідних діячів української інтелігенції. Зокрема в контексті революційних змін серед військових, що мали зв'язок з українською спадщиною, формувалася значна кількість товариств і підрозділів, які наголошували на важливості відбудови армії на історичних засадах, перш за все – українського козацтва. При цьому, такі погляди фіксуються вже весною 1917 р. Так, представники створеного 6 квітня «Клубу імені Гетьмана Петра Дорошенка» на маніфестації 16 квітня казали: «...і коли це ми сьогодні святкуємо osvobodження України з царського ярма, то хай в нас відживає дух запорожських козаків...Нехай же живуть потомки вільних запорожських козаків. Нехай живе вільна УКРАЇНА.» [65, с. 191-195].

Відзначимо, що наведені вислови українських воїнів про нероздільність козацької спадщини, волі та України віддзеркалювали тогочасні настрої значної частини українського суспільства. Це чітко підмітив Михайло Омелянович-Павленко у своїх спогадах. Про піднесене сприйняття козацької героїчної спадщини українцями в 1917 р. він писав таке: «З іменем КОЗАКА сполучалось поняття лицаря-велетня, патріота й заступника слабких і покривджених» [61, с. 86-87]. Таке сприйняття формувалося в силу багатьох

причин, які діяли комплексно і впродовж тривалого часу. Одну з ключових ролей тут відіграла колективна пам'ять українців, в якій козацтво посіло визначне місце [28, с. 232-233]. Підкреслимо, що в згаданому процесі важливу роль зіграла плідна діяльність не одного покоління українських вчених і просвітників. Прикладом є творчість видатного літературного діяча кінця XVIII – початку XIX ст. Івана Котляревського та провідного історика й авторитетного політика кінця XIX – початку XX ст. Михайла Грушевського.

Все це засвідчило доречність активного використання козацької військової спадщини, зокрема прикладів героїзму та морально-етичних цінностей, під час творення Армії УНР. Одним зі свідчень активного сприйняття і застосування тогочасним українським вояцтвом козацької спадщини стало поширення української козацької термінології серед військових. Так, замість терміну «солдат», стали використовувати «козак», а офіцерським званням знаходили козацькі відповідники. Поступово такий процес охопив значну кількість частин і підрозділів. Від широких вояцьких мас це сприйняли і вважали за доцільне використати й провідні діячі УЦР.

Так, на 1-му українському військовому з'їзді Південно-Західного фронту (17-23 жовтня 1917 р.) відповідно до протоколів засідань тогочасних українських вояків вже повною мірою ототожнювали з їхніми предками – козаками. Таким чином, поступово відбувалося «пригадування» українськими воїнами свого коріння в контексті звернення до історичної спадщини та народної культури. Тож і ми далі в тексті будемо використовувати ці терміни для найменування воїнів українських військових утворень.

Внаслідок все більшого проведення аналогії між українськими козаками XVI-XVIII ст. та тогочасними військовими-українцями другі намагались рівняти на найкращих представників перших. Завдяки цьому серед бійців мав покращуватися морально-психологічний стан і було більше

приводів до внутрішньої стійкості. Позитивний ефект і важливість використання козацької спадщини поступово стали визнаватись і все більше заохочуватись на вищих військово- організаційних рівнях. Логічним підсумком використання частини козацької військової спадщини стало офіційне запровадження назв посад у військах УНР, де більшість термінів відповідали козацьким зразкам [65, с. 191-195].

Козацька спадщина була актуальною для різних українських добровольчих загонів, що діяли на стороні УЦР, але в першу чергу для осередків Вільного козацтва. Масовості цього руху сприяла згадана вище козацька героїка, що поширилася за революційних часів і додавала актуальності козацькій тематиці [61, с. 86-87]. Тому велика кількість вільно-козацьких осередків виникла на значній території Наддніпрянщини, чому допомагала низова ініціатива та активізація горизонтальних зв'язків, традиційно притаманних українцям. Важливу роль також відіграли впливи тодішньої української еліти, зокрема членів УЦР та її прибічників [4, с. 430-431].

Структури Вільного козацтва активно використовували різні прояви козацької спадщини. Одним з прикладів є формування з літа 1917 р. у Бердичівському повіті осередку (до 2 тис.), який повідомляв УЦР про важливість традицій минулого та їх використання ним (учасники руху називались «козаки, січовики, запорожці»; вони вибирали отаманів і старшину; було утворено козацькі курені, сотні, чоти).

Осередки вільних козаків через низку обставин (створення у містах, або селах; наявність козацького походження членів громади; впливи політичних сил; регіональні особливості) мали не тільки спільне, але й відрізнялись один від одного. На думку В. Лободаєва, осередки Вільного козацтва в селах стали найбільш чисельними і перетворилися в масовий рух українського селянства (тут пріоритет мали соціально-економічні і політичні чинники) [56, с. 71]. Можна відзначити і те, що окремі формування вільних козаків намагалися посилити свою бойову підготовку і стати центрами

впливу на життя окремих поселень. Про такі приклади веде мову В. Задунайський під час аналізу дій вільно-козацьких формувань у Звенигородському повіті Київської губернії [32, с. 138-139]. Отже, цей рух був як масовим, так і досить різноманітним.

Вільне козацтво не було законсервованим, а розвивалося і змінювалося в контексті тогочасної революційної ситуації. Відзначимо і те, що воно отримало певну легітимність від української влади – затверджений статут. Це свідчить про певну увагу УЦР до думки суспільства з одного боку, а також відповідність бачення ситуації українськими політичними лідерами і його часткової кореляції з настроями активної частини громадян.

Окрім Вільного козацтва, за часів УЦР виникають інші добровольчі формування, які теж використовують козацьку спадщину і стають суто бойовими загонами (Гайдамацький Кіш Слобідської України, Січові Стрільці (СС) тощо) [52, с. 376-377]. Вони не мали всеукраїнського поширення і менше уваги приділяли козацькій темі, а тому детальніше на їх становленні ми зупинятися не будемо. Водночас підкреслимо, що в умовах кризи старої армії, саме добровольчі формування ставали вагомою військовою силою, здатною вести бойові дії, що враховував і провід УНР.

Ведучи мову про використання української козацької спадщини, також відзначимо її вплив на прикладні аспекти воєнного мистецтва. Зокрема важливим було застосування тих стратегем, що були характерними для козацької доби [26, с. 11-21].

Особливо актуальним це було для добровольців-повстанців, які не мали армійського досвіду. Що ж стосується фахових військових, то коефіцієнт корисної дії від застосування ними козацької науки теж міг забезпечити додаткові переваги над ворогом. Таким прикладом є діяльність Всеволода Петріва, який ще під час навчання зацікавився стратегією, тактикою та бойовим мистецтвом українських козаків [83, с. 3]. Пізніше генерал зміг застосовувати здобуті знання вже на практиці – в лавах Армії УНР.

Зазначимо важливу роль використання досвіду, набутого під час Першої світової війни, особливо на початковому етапі формування збройних сил УНР та їх участі у бойових зіткненнях з більшовицькими військами. Показовим прикладом є керування бойовими діями I Українського корпусу генералом П. Скоропадським разом з іншими офіцерами колишньої РІА [86, с. 91-99]. Подібна ситуація склалась і серед решти військових. При цьому, на нашу думку, рівень впливу досвіду Першої світової з пониженням рангів та скороченням часу перебування на фронті в середньому також знижувався. Особливо така відмінність мала бути помітною серед українських добровольців (в першу чергу тих, які не мали відповідних військових вмінь та навичок).

Щодо специфіки використання згаданого досвіду світової війни в протистоянні більшовицькому вторгненню варто зауважити ті обмеження, які накладались новими умовами ведення бойових дій. Одними з таких була дезорганізація частин колишньої імператорської армії і як наслідок – наявність тільки незначної частини боєздатних підрозділів. Це вплинуло на загальне обмеження чисельності військ, що безпосередньо були задіяні в зіткненнях (замість багатомільйонних армій УЦР та її противник мали боєздатні формування, які не перебільшували кількох десятків тисяч).

Водночас театр ведення бойових дій був досить значним і міг бути співвіднесеним з прифронтовими районами колишньої російської армії проти Центральних держав. Відповідно, при оперуванні на широкому фронті з потребами опанування значних територій (за існуючих на той час боєздатних частин), вести бойові дії, послуговуючись принципами Першої світової війни без їхньої зміни, було просто неможливо. Проте, безперечно, це не стало єдиною особливістю нових умов збройної боротьби.

Незначну чисельність військ на театрі бойових дій частково можна було компенсувати підвищенням їхньої мобільності за рахунок пересування залізницями. Цьому сприяла досить розгалужена мережа залізничних шляхів. Відповідно, пріоритетного значення мусили набути вузлові станції, завдяки

яким можна було діяти більш гнучко. Але водночас, крім позитивного значення залізниць, зосередженість на них своїх військових операцій мала призвести до обмеженості в маневрі, ще й не складно було спрогнозувати напрямок руху противника і створити перешкоди його просуванню. Водночас талановиті полководці можуть скористатись із на перший погляд стандартного рішення по використанню залізниць, щоб переграти ворога і змусити помилитись. Відповідно, такий стан характерний для парадоксальних принципів, що застосовуються на війні.

Окреме місце під час використання залізничного сполучення відіграє система постачання армії та збереження необхідних для ведення війни ресурсів. Знову ж таки прив'язка до залізниці зумовлює потребу у створенні логістичних баз, з яких відбувалося б поповнення війська. Таку роль переважно могли здійснювати ті станції чи населені пункти, де упродовж попередніх часів (особливо в роки Першої світової війни) були збудовані склади, або за відсутності таких – великі міста. Окреслена ситуація мала як переваги, так і недоліки. Серед перших можна виокремити зручність у накопиченні значних запасів і їхнього розподілу між підрозділами. До негативних сторін варто віднести вразливість логістичних хабів до рейдів і диверсій та прив'язка до них військових угруповань. Це впливало як на можливість опанування певних районів, так і на ефективність контролю за ними. Зрештою, залежність від залізниць мала призвести до обмеженості застосування широких маневрів, без чого домінувала б вузька спрямованість районів ведення бойових дій. Відповідно, замість звичних для Першої світової війни широкомасштабних фронтових операцій на пересічній місцевості «полів», акцент робився б на боротьбі за вузлові станції та опорні центри, пов'язані із залізницями.

Підсумовуючи, зазначимо, що важливою передумовою становлення воєнного мистецтва Армії УНР стали особливості її створення, на що вплинули важкі обставини Першої світової війни та початку революції. Важливу роль у творенні українських формувань відіграло використання

козацької спадщини в якості ідентифікатора і взірця. Певні козацькі досягнення мали позначитись і на подальшому розвитку тогочасного українського воєнного мистецтва. Помітну роль відіграв і досвід Першої світової війни, який водночас потребував трансформації через зміни обставин ведення бойових дій.

2.2. Воєнне мистецтво Армії УНР в наступальних операціях

Значні зміни в бойових діях військ УНР були обумовлені залученням до боротьби з більшовицькими формуваннями німецької та австро-угорської армій. Так, їхній чисельний контингент (близько 450 тис. воїнів) зумовив не тільки пряму військову загрозу спільному противнику, але й впливав на занепад морально-психологічного стану його ОС [16, с. 204-206]. Фактично війська Центральних держав не тільки самі розпочали наступ на фронті, але й створили можливості для наступальних дій союзним загонам УНР.

Зміни військово-політичної ситуації значною мірою сприяли розкриттю Армією УНР свого потенціалу саме під час наступальних дій. За таких обставин доречно вести мову про другий етап розвитку воєнного мистецтва, який помітно відрізнявся від попереднього. Зокрема, маючи захищене запілля і підтримку німецької та австро-угорської армій, українське керівництво могло рішучіше діяти без загрози зазнати стратегічної поразки. Окрім цього, потужні союзні війська могли підстрахувати українців на важких ділянках фронту, а на деяких напрямках повністю перебрати його утримання. Внаслідок цього, українське командування отримувало можливість на практиці реалізовувати свої військові задуми, навіть якщо вони містили певні ризики.

На нашу думку, для адекватного розуміння розвитку українського воєнного мистецтва у наступальних операціях з кінця лютого 1918 р. доцільним буде детальніше проаналізувати особливості ведення бойових дій на прикладі однієї з кращих військових частин – полку імені Кошового Костя Гордієнка. Це формування пройшло через основні

виклики, що були характерні для Армії УНР від початків її становлення та існування. Відповідно, його ОС, перебуваючи під впливом досить специфічних факторів та пристосовуючись до революційної боротьби, виробив відмінний від періоду Першої світової війни досвід. Водночас, зіткнення з нестандартними загрозами та викликами не тільки зумовлювало трансформацію здобутих навичок, але й пошук нових підходів та методів задля досягнення перемоги.

Загалом полк ім. Костя Гордієнка брав участь у більшості основних військових операцій 1918 р., а очолював його один з найвідоміших українських військових діячів революційної доби, а пізніше теоретиків – Всеволод Петрів [92, с. 334]. Тому, на нашу думку, проведення аналізу специфічних рис українського воєнного мистецтва часів Української революції на прикладі даного підрозділу є вповні виправданим.

З кінця лютого 1918 р. українські частини почали наступ на київському напрямку, при цьому, військове керівництво УНР постійно віддавало накази з розрахунком випередити німецькі війська у звільненні населених пунктів, зокрема столиці, та взяття під контроль складів із військовим майном [70, с. 7-14]. Попри спільну боротьбу проти більшовиків, дії українського керівництва мали цілком логічне пояснення. З точки зору політичних міркувань звільнення територій, перш за все своїми силами, мало засвідчувати потужність української армії та влади. Відповідно, простежуємо пропагандистську мету пришвидшеного наступу українських загонів попереду німецьких та австро-угорських військ.

Що ж стосується військового значення, то можна виділити два основні аспекти – позитивний та негативний. Перший був пов'язаний із самостійним захопленням військового майна для укомплектування частин і подальшого ведення бойових дій. Тобто прагнули не дати підстав союзникам претендувати на захоплені матеріальні цінності на правах військових трофеїв. З іншого боку, негативним наслідком активного залучення українських підрозділів у перших рядах було несення ними значних втрат,

а враховуючи їхню недостатню укомплектованість ОС, ставило під загрозу ефективність подальшого ведення бойових дій. Це свідчило про пристосування військових завдань до політичних резонів, які займали провідну роль.

Майже не зустрічаючи опору, 2 березня було звільнено Київ та продовжено рух по Лівобережжю, при цьому Гордієнківський полк знаходився на вістрі наступу [52, с. 414]. Враховуючи потребу здійснення активного маневрування і значної швидкості у здійсненні операцій зі звільнення окупованих територій, використання кінноти ставало особливо доречним.

Підтвердженням цьому стали боєзіткнення з більшовиками, що мали місце в районі Гребінки-Лубен. Внаслідок активного підривання ворогом залізничних мостів при відступі, українська кіннота, обійшовши ґрунтовими шляхами залізничні колії (попри складнощі маршруту і багнистість дороги), з нальоту зайняла Лубни та після недовготривалого бою і мости через р. Сулу, заскочивши більшовиків [70, с. 63-83]. Тобто завдяки швидкості (порівняно з піхотою) і можливості рухатись бездоріжжям, українська кіннота змогла підійти з неочікуваного для ворога боку, чим вже створила передумови для своєї переваги. «Рухайся туди, де тебе найменше очікують» – наголошував Сунь-Дзи [88, с. 27]. Спритність дій також відіграла важливу роль при взятті під контроль пріоритетних для логістичних потреб мостів через р. Сулу, особливо залізничного, не дозволивши вивести його з ладу. Тобто дії українського формування завадили противнику використати річку в якості природного рубежу оборони. Водночас, це суттєво посприяло подальшому ефективному переслідуванню противника, який не мав часу для підготовки якісних оборонних позицій. Все це свідчить про активне використання принципів рішучості та ініціативності, що було досить дієвим засобом здобуття переваги над ворогом.

Вдалими були дії козаків Всеволода Петріва і під час здійснення контратак. Зокрема, під час відсічі атаки противника, гордієнківці,

відвернувши увагу бронепотягів, наступали в напрямку залізничного мосту (артилерія прикривала піхоту і обстрілювала панцерники), а кіннотою обійшли ворога через дерев'яний міст біля Солониці для удару в запілля [70, с. 87-90]. Завдяки описаним діям, українське формування здобуло досить легку перемогу, змусивши більшовиків розпочати відступ. Бачимо досить логічний і цікавий задум Всеволода Петріва, за допомогою якого вдалось відбити наступ ворога. Крім цього, варто відзначити злагодженість у діях артилерії, піхоти і кавалерії та їхню ефективність (особливо першої). Що ж стосується реакції противника, то його відступ не дав змоги завершити обхідний маневр української кінноти, проте залишення більшовиками поля бою свідчило про успіх операції.

Такі дії української сторони вповні відповідали класиці воєнного мистецтва. У розглянутому прикладі (відповідно до плану В. Петріва) використання кавалерійських сотень передбачало й ведення бойових дій. Загалом українські війська показали вміння поєднувати оборону і контратаку. Що ж стосується перемоги, то значну роль в її досягненні відіграла рішучість та ініціативність бійців. Окрім цього, навіть якісне проведення операції все ж не призвело до виконання усього спектру запланованих завдань, що в черговий раз засвідчує складність повної реалізації запланованого в мінливих обставинах війни.

Після утримання власних позицій та накопичення військ (підійшли українські та німецькі підрозділи), кінному полку ім. Костя Гордієнка віддали наказ наступати за річкою Сулою в напрямку на Хорол, обійти Лукоме та підтримати рух баварської дивізії [70, с. 193-194]. Як бачимо, українські війська знову мали виконувати роль авангарду.

Що ж стосується допомоги союзникам, то, підтримуючи їхнє просування, війська УНР, з одного боку, сприяли пришвидшеному звільненню територій від більшовиків. З іншого ж – зумовлювали ситуації за яких німці вважали частину майна на відвойованих територіях власними трофеями [16, с. 206]. Проте варто наголосити, що у випадку Армії УНР

парадоксальність ситуації була не всеохопною в силу логічності і передбачуваності частини здійснених маневрів та принципів взаємодії із тогочасними союзниками.

Перехід противника в контрнаступ від Ромодана (завдяки підтягненню резервів) хоч і призвів до запеклих боїв в районі Тернівщини 18-19 березня 1918 р., але завдяки діям гордієнківського полку колону більшовиків було розгромлено. Помітно, що для призупинення просування українських військ, червоні загони використовували тактику масованості і концентрації ОС на напрямку бойових дій. Гордієнківці для протидії переважаючим силам противника застосували маневрування кінними сотнями, доповнивши його вогневим стримуванням ворога артилерією і стрілецьким озброєнням, а також розпочали поступове відведення підрозділів (поперемінно прикриваючи їх артилерійським, рушнично-кулеметним вогнем та діями кавалерії) [70, с. 107-119]. Знову помічаємо злагодженість взаємодії піхоти, кінноти та артилерії, а також застосування принципу маневреної оборони.

Загалом згаданий відхід поступовим переміщенням підрозділів з прикриттям їх пересувань вогнем і використанням при цьому кінноти (зокрема для протидії переслідуванню чи проведенню контратак) свідчить про певну схожість з козацькою тактикою бою «лавою». Маємо на увазі здатність козацьких кінних підрозділів постійно змінювати лінію зіткнення з противником та поєднувати ведення бою у кінному і пішому ладах [32, с. 121-122]. Специфіка застосування такої тактики підвищувала маневреність та прилаштування до ландшафту і конкретного противника. Цікаво, що частково на це звертав увагу і сам В. Петрів [70, с. 148-150; 34, с. 171]. Відповідно, українські сили використовували не тільки схожі стратегіями, що і їхні предки, але навіть принципи ведення бойових дій, пристосовуючи їх до нових викликів війни.

Наближалась кульмінація боїв під час Ромоданської операції, пік яких припав на 20 березня 1918 р. Більшовицькі війська (3 чехо-словацьких полки, латиші і матроси загальною чисельністю 20-22 тисячі при 36-40 гарматах з

панцерним потягом і панцерниками) після гарматної підготовки розпочали наступ на фронті 26 верст (від Єрковців – до Снятина). У відповідь українські частини проводили контрнаступальні дії, а тому окремі населені пункти по кілька разів переходили із рук в руки. Пік битви припав на 18 годину, коли бригада Натієва за підтримки німецьких військ у багнетній атаці прорвала фронт більшовиків, які втекли з поля бою. При цьому, наголошувалося, що перемогу здобула невелика, але дуже сильна духом Запорізька бригада, котра цілком перейняла дух стародавнього Запорізького козацтва. Попри схвальні оцінки та підкреслення позитивних рис українського війська, наведена інформація щодо чисельності ОС червоних, на нашу думку, мала деякі перебільшення. Проте серйозність боїв упродовж описаної операції засвідчувала їхнє важливе значення і вагомий вплив на перебіг подальшого просування українських формувань.

Цікаву оцінку задіяним силам наводив учасник того бою – Всеволод Петрів. Він, як командувач бойовими діями на правому фланзі українського угруповання (протяжністю від 3 до 5 км), наводив чисельність ворогів на його відтинку в межах 2 тис. бійців [70, с. 107-112]. Хоча екстраполявання таких даних на загальну лінію боєзіткнення не зовсім коректне, зокрема з урахуванням визначення піхотної групи більшовиків як не основного ударного угруповання, проте чисельність у 20- 22 тис. бійців виглядає завищеною. Можливо, це відбулось унаслідок приблизної оцінки ворожих сил на основі штатного розкладу. Але в умовах ведення бойових дій не про всі ворожі частини і підрозділи були точні дані. Попри це масштаб згаданих боїв був значним, а протидія українських військ виявилася досить ефективною та успішною.

Окремо проаналізуємо дії гордієнківців, в яких виявились цікаві приклади воєнного мистецтва. Тоді загін В. Петріва разом з приданими підрозділами становив до 350 козаків (250 кіннотників, 2 гармати і автопанцирник), а на завершальному етапі бойових дій ще й отримав підтримку німців (300 бійців та артилерія) [70, с. 129-130]. Як бачимо, на боці

червоних (їх кількість сягала 2 тис.) була значна чисельна перевага, що вимагало від українців якісних дій на полі бою.

Відповідно до спогадів Всеволода Петріва, більшовицькі загони продовжили наступати, а українці, використовуючи тактику маневреної оборони, успішно контратакували. Під час першого контрудару було відкинуто ворога і захоплено 16 полонених, але попри відчайдушні дії козаки поступово відійшли до Солониці, звідки, дочекавшись підкріплення, перейшли в успішний контрнатуп за підтримки артилерії [70, с. 119-133]. Цікаво, що на відміну від попереднього дня, гордієнківці вже не тільки намагалися залякати ворога, але й насправді здійснили кавалерійську атаку, чим зрештою захопили противника зненацька. Як зазначав Сунь-Дзи, «...виграшних стратегій ніколи не повторюють, їх пристосовують відповідно до нескінченних змінних ситуацій» [88, с. 27]. Відповідно і козаки В. Петріва не тільки намітили удар, але й атакували, здійснивши вдалий маневр. Такі дії виявилися неочікуваними для противника, який вже призвичаївся до тактики імітування наступу. Таким чином, ворог був більш вразливий і неготовий до дій українських кавалеристів, які успішно заскочили його неочікуваною атакою.

Довготривале ведення бойових дій виснажувало обидві сторони, проте залучення значного підкріплення (відносно сил гордієнківців) зумовило отримання переваги над противником, зокрема й психологічної (підхід резервів відбувся за підтримки артилерійського вогню, що посилював ефективність натиску). Відповідно, наведений вище приклад дій українських військ повною мірою засвідчив доречність цього твердження відомого німецького теоретика.

Один з цікавих моментів, що характеризував особливості оцінок Всеволодом Петривим ведення бою стало питання вибору напрямку використання німецького підкріплення. Український командувач радив пробити стрій противника, притиснувши його частину до Сули для захоплення у полон, проте німці вирішили вдарити з флангу (В. Петрів

зауважив, що обраний план давав незначні наслідки від перемоги, але був менш авантюрний) [70, с. 131-132]. Наведений огляд намірів-планів-дій дає підстави відзначити схильність українського полководця до дещо ризикованих, проте заснованих на зваженій оцінці становища, задумів із використання військ у бойовому зіткненні. На противагу цьому помічаємо більш обережні, а можливо й надто пасивні дії німецького командування.

Подальше ведення наступу на Лівобережжі мало ще декілька цікавих епізодів. Одним з них стало звільнення Полтави 31 березня 1918 року, де було захоплено близько 100 паровозів і 1000 вагонів, що відповідало цілям, вказаним вищим керівництвом у повідомленні про успішне опанування Абазівки.

Звернемо увагу на виконання основної мети, а також на досягненні успіху з відвоювання важливого населеного пункту. Завдяки допомозі тамтешнього люду вдалось через яри підійти до Полтави з неочікуваного напрямку і зайняти місто, зачистити вулиці від решток російських військ та, взявши під вогневий контроль залізничну станцію з майном за Ворсклою, форсувати річку [70, с. 172-184; 71, с. 3-4]. Тут доречно відмітити, що українські загони змогли отримати перевагу від якісної комунікації з місцевим населенням під час проведення наступу.

Підкреслимо, що описаний успіх гордієнківців залежав від ефекту неочікуваності та використання кінноти для швидкого пересування. Що стосується обходу основного рубежу оборони противника, то війська УНР тим самим полегшили власне просування і внесли додаткову дезорієнтацію ворожого гарнізону. Цікаво, що вибраний не найлегший шлях для наступу зрештою дозволив увійти до Полтави без втрат. Такий підхід до ведення бойових дій відповідав принципам згаданої раніше парадоксальної логіки на війні. Крім цього, прагнучи виконати завдання з недопущення вивезення російськими окупантами значної кількості майна, було здійснено активні дії з перешкоджання цьому. Важливу роль у виконанні зазначених заходів відіграло використання вогневого ураження місць концентрації противника,

зокрема того, де він завантажував ешелони (знаходився поруч із залізничною станцією).

Окремо варто сказати про особливості бойових дій українських військ у порівнянні з німецькими. Зокрема, Всеволод Петрів критично зауважив на обережності дій останніх, особливо кінноти (ведення боїв тільки вдень, не схильність діяти ризиковано та ініціативно) та атаці щільними розстрільнями, внаслідок чого ОС підрозділів зазнавав значних втрат [70, с. 183-184]. Натомість дії українських частин були більш активними, рішучими та подекуди авантюрними. Відзначимо, що згадані особливості ведення боїв виявились більш успішними з огляду на специфіку противника. Певною мірою така відмінність між двома арміями була пов'язана з непристосованістю німців до нових умов війни, бо вони надалі намагались використовувати досвід Першої світової.

Цікавим та повчальним виявився приклад дій В. Петріва під час операцій у районі Селещини – Карлівки. На початку квітня, зайнявши станцію Селещина, командир гордієнківців, знаючи про прослуховування телефонічного зв'язку, передавав невірні повідомлення з перебільшенням кількості власних військ, що призвело до відступу ворога з Карлівки [71, с. 22-25]. Тут ми бачимо досягнення повної переваги над ворогом, бо перемоги було досягнуто без бою. Фактично здійснено інформаційно-психологічну атаку на противника, чим введено його в оману та створено передумови для занепаду його морального духу, що спровокувало відступ без спротиву. Така перемога відповідала найвищому ступеню воєнного мистецтва на думку Сунь-Дзи: «...досвідчений воєначальник підкорює супротивне військо без бою, бере муровані міські фортеці, не атакуючи...І тому його перемога беззаперечна у світі. І тому його армія не виснажена, а його звитяги – абсолютні» [88, с. 20]. Дійсно, загін Всеволода Петріва отримав змогу перепочити і не поніс втрат, натомість настрахання ворогів викликало їх дезорганізацію. Тому поетично оформлені теоретичні ідеї видатного давньокитайського стратега досить вдало охарактеризували вияв високого

рівня воєнної майстерності, що залишилися актуальним і на початку ХХ ст.

Упродовж квітня українцям вдалось звільнити ще низку населених пунктів, зокрема Харків - «після стички» (8 квітня), Костянтиноград (сучасний Берестин) (10 квітня), Лозову «з нальоту» (12 квітня), Куп'янськ (15 квітня). Помічаємо, що просування відбувалося досить швидкими темпами і без сильного спротиву більшовицьких загонів. Водночас, звільнення територій переважно полягало в опануванні ключових залізничних станцій цієї частини Лівобережжя, що було основним завданням як для українських військ, так і їх тогочасних союзників.

Квінтесенцією наступальних операцій Армії УНР навесні 1918 року став Кримський похід. З 10 квітня 1918 року (таємний наказ про наступ на Крим) почалась активна підготовка і накопичення сил Кримської групи на чолі з Петром Болбочаном, що 18 квітня вже звільнила Мелітополь і готувалась до прориву на півострів [16, с. 207]. Значною мірою секретність майбутньої місії була пов'язана не тільки з суто військовою доцільністю, але й через політичні міркування. Проблема полягала в тому, що, окрім ведення бойових дій з більшовиками, все більше перепон виникало з боку німецьких військ. Вони усіляко намагались завадити Кримській групі Армії УНР опанувати півострів і взяти під контроль Чорноморський флот (основне завдання видане українським командуванням) [71, с. 75-80]. До цього варто пригадати й попередній досвід прагнення німців захопити в якості трофеїв майно на відвойованих територіях.

Важливим аспектом обрання основної цілі наступу мало стати поєднання використання Чорноморського флоту як у військовому, так і політичному напрямках. Перший забезпечив би посилення потенціалу збройних сил УНР та збільшення можливостей для успішнішого ведення бойових дій в прибережних районах. Також флот міг би прикрити логістику і навіть здійснити морське десантування військ у разі потреби проведення важливих стратегічних операцій на відповідному театрі бойових дій. Проте більше значення при досягненні контролю над флотом мали б політичні

наслідки. Так, маючи вихід через порти Чорного моря до Світового океану і відповідно міжнародної торгівлі, володіння достатніми морськими силами для захисту торгівельних маршрутів сприяло б безпеці судноплавства. Ще більш важливим флот був для підсилення позиції УНР на міжнародній арені. Зрештою, за несприятливих обставин завершення Першої Світової війни та подальшого переділу кордонів, можна було б використати військовий флот для створення кращих умов у веденні дипломатичної гри.

Окремо звернемо увагу і на те, що ідея політичного та економічного контролю Кримського півострову поступово набувала підтримки в середовищі української політичної еліти. Явним підтвердженням цього стали показові дії Гетьмана Павла Скоропадського, спрямовані на приєднання півострова до Української Держави в 1918 р. [58, с. 342-343].

Повернемося до аналізу Кримського походу військ УНР. Сама можливість відносно невеликими силами здобути Чорноморський флот в умовах хаосу та розкладу більшовицьких сил у регіоні становила значну спокусу. Водночас, планування прориву до Криму мало ознаки авантюристичності. Сформована група під командування Петра Болбочана була лише частиною Запорозької бригади (нараховувала до 5 тис козаків) і мала не тільки прорвати якісно укріплені позиції противника, але й, випередивши німецькі війська, опанувати Севастополь та встановити контроль над Чорноморським флотом [16, с. 207-208]. Отже, накреслений план походу був досить ризикованим і мав низку загроз на шляху виконання поставлених завдань.

Однією з них була невирішена проблема з логістикою. Враховуючи негативне ставлення німецького командування до намірів українців завладіти Кримом і флотом, вони могли відносно легко перекрити шляхи постачання необхідного військового майна. Особливо відчутними такі несприятливі дії могли стати у випадку затягнення операції, що призвело б до виснаження ресурсів і неможливості продовжувати наступ. Частково це їм і вдалося. Прикладом стало намагання німців не пропустити ешелони з гордієнківцями на півострів та блокування надходження боєприпасів,

внаслідок чого бронепотяги П. Болбочана змушені були поступитись місцем німецьким аналогам [71, с. 107].

Таким чином, розрахунок на успіх міг бути тільки за можливості дуже швидкого просування українських військ та незначного опору противника, що ще більше ускладнювало реалізацію задуму. Маючи незначні шанси на успіх, було вирішено реалізовувати наступ на Крим.

Цікаво, що відповідно до порад Сунь-Дзи, посилення підпорядкованих військ углиб контрольованої ворогом території мало б сприяти їхньому завзятішому опору та підвищувати ефективність ведення бойових дій за рахунок посилення бойового духу [88, 47]. Проте українська влада, ймовірно, послуговувалася дещо іншим поглядом на ситуацію. Хоча у разі пробиття до Криму німці могли ускладнити логістику та створювати перешкоди до опанування Чорноморського флоту, але все ж малоімовірним залишався варіант прямої збройної конфронтації. Відповідно, відчуття загрози з усіх боків було обмеженим.

На початковому етапі Кримського походу ситуація для армії УНР склалась сприятлива. На цьому наголошував один з керівників походу, згадуваний нами раніше, Всеволод Петрів. У спогадах він зазначав, що завдяки дезорганізації більшовиків і хаосу вдалося видати українські війська за червоних (використали таємний шифр) та проскочити/пробитись через Сиваш, остаточно увівши ворога в паніку [71, с. 72-75]. Знову бачимо вдале використання стратегією із введення противника в оману. Крім цього, вона поєдналась із заскоченням ворога, що зумовило посилення ефекту дезорганізації його підрозділів. Варто відзначити і вдале проведення інформаційно-психологічної операції за рахунок отримання ворожого таємного шифру, без якого цей прорив був би ускладнений. Відповідно, початковий успіх залежав не тільки від сприятливих факторів, але й від якісно виконаних українськими військами бойових завдань.

Проте ризикованість як самого плану наступу, так і його реалізації все ж залишались актуальними. Значною мірою перерахована нами низка

складових, на яких базувалися військові для досягнення успіху (ефект неочікуваності, володіння шифром і дії в умовах хаосу), не могли гарантувати перемоги. Фактично українські сили, намагаючись виконати завдання, перебували у так званому «тумані війни» не тільки внаслідок обмеженості можливостей розвідки, але й непевності запланованого. Відповідно, попри зважену оцінку та врахування небезпек, існувала загроза провалу наступу. Маємо на увазі оцінку ситуації, при якій на кожному з етапів в алгоритмі виконання завдання виникає певна вірогідність невдачі. Внаслідок цього при просуванні до досягнення головної цілі ступінь ймовірності успішного виконання місії стає все менш вірогідною. Тобто сприятливе завершення кампанії ставиться під питання і знаходиться в зоні ризику.

Цікаво, що відомий прусський теоретик наголошував на значному впливі ризику на хід війни, ще й відзначав не тільки його залежність від мужності, але й потребу цілеспрямованого й осмисленого використання. Вочевидь, саме вони обумовили як планування Кримської операції, так і вибір методів її реалізації. Водночас, зважившись на виконання завдання, полководці тим самим засвідчили власні морально-психологічні особливості, схильність до ризикованих дій і віру у військове щастя.

Українські загони під час Кримського походу до певної міри опинились у ситуації парадоксальної логіки війни. Проте попри непевність запланованого ситуація склалася на користь українців і ризиковані дії принесли значні здобутки, один з яких полягав у відносно легкому проникненню на важкодоступну територію. Що ж стосується наведених вище теоретичних сентенцій, то, крім переважної відповідності їх змісту описаних складових української операції, все ж накладались і деякі специфічні умови революційної епохи. На нашу думку, саме ці особливості сприяли осмисленому обранню українським командуванням ризикованих дій за певних обставин. Цим вони якісно відрізнялися від командувачів німецької та австро-угорської армій.

Після проникнення углиб півострова і подолання потужних оборонних рубежів війська УНР надалі перебували в складній ситуації. Важливою особливістю стала та обставина, що українські формування могли розраховувати перш за все на власні сили, зокрема діяли з обмеженою кількістю озброєння в силу загрози переривання логістики німецькими військами. Що ж стосується основного завдання, то залишається тільки констатувати прояв чергових ознак ризикованості місії. Зокрема, потрібно було враховувати додаткові обмеження, що накладались на ведення бойових дій, зумовлені особливостями ситуації. Проте вже 22-23 квітня 1918 року частини П. Болбочана в ході боїв зайняли Сімферополь і продовжили рух на Севастополь. Такий темп наступу частково підтверджує хаос та дезорганізацію військ противника і його командування, викликану неочікуваним проривом до Криму. Це додатково свідчило про успіх українського угруповання.

Тут можна простежити певний специфічний взаємозв'язок на війні, коли, подолавши основні оборонні рубежі більшовицьких військ, українські підрозділи досягли певної зміни ситуації в контексті розстановки сил. Маємо на увазі те, що до прориву загонів Петра Болбочана вони сприймалися як незначна загроза, а оборона більшовиків на півострові позиціонувалась як вагома потуга. Це створювало і відносну перевагу до наступаючих військ, зокрема німецьких та австро-угорських. Але з моменту подолання основних рубежів, при цьому неочікувано для червоних, ступінь загрози від українських сил різко зріс та, поєднавшись з вдало застосованими військовими хитрощами, посилив морально психологічний тиск на ОС противника.

Ймовірно, для кращого контролю над територією і більшими можливостями для використання існуючих сил та засобів українські війська на Кримському півострові були розділені на дві частини. Основна рухалася під безпосереднім керівництвом П. Болбочана через степову зону, а кінний полк імені Костя Гордієнка на чолі з В. Петрівим – через гори [71, с.

85]. Одразу постає питання – з якою метою відбувався такий поділ власних сил і чи не ослаблювало це їхній загальний бойовий потенціал? З точки зору теорії воєнного мистецтва розподіл військ, призначених для досягнення певної мети, за умови боєзйткнення переважно розцінюється негативно. Проте, на нашу думку, розділення українських підрозділів мало об'єктивні причини.

Значною мірою питання поділу Кримської групи було викликане перестрашуванням від зупинок німецьким командуванням або іншими неочікуваними обставинами, внаслідок яких ставилась під питання можливість першими дістатись Чорноморського флоту і узгодити його передачу УНР. Зрештою, це було не безпідставне міркування, про що більш детально йтиметься далі. Тому поділ сил здійснювався не для організації завдяки цьому спільних бойових дій, а швидше навпаки – для їхнього окремого проведення. Крім цього, ймовірно, оцінивши ситуацію, яка склалась на той момент, лідери походу більшу загрозу досягненню мети вбачали не у дезорганізованих залишках підрозділів більшовиків, а у злагоджених частинах німецьких військ. У такому контексті рішення про розподіл Кримської групи виглядає цілком доречним.

Що стосується політичної складової, то вона відігравала значну роль не тільки під час планування Кримської операції, але й зі вступом української армії на півострів. Через військових було налагоджено контакти з представниками кримсько-татарського парламенту (24 квітня 1918 року), обговорено низку запитів, зокрема щодо їхніх прохань про розміщення українських військових контингентів на території Криму і допомогу в боротьбі проти більшовиків. Ми торкнулися цього питання, щоб відзначити наслідки впливу прихильного ставлення кримських татар на підтримку українських військ.

Наприклад, при кінному козачому полку імені Костя Гордієнка було створено загін турків (близько 250 колишніх військово-полонених, які вирішили підтримати татар) і підрозділ татарських добровольців (біля 800

чоловік), які виконували й роль провідників [71, с. 91-112]. Остання функція була дуже важливою через специфіку території, якою просувалися гордієнківці.

Бачимо, що українським угрупованням було вдало використано співпрацю з місцевим населенням, що значно підсилило їх військовий потенціал. При цьому, на важливості комунікації та укладання спілок з іншими силами та залученні місцевих провідників робив наголос ще Сунь-Дзи [88, с. 49-50]. Відповідно, українці намагались максимально підвищити свої можливості для досягнення перемоги, що свідчить про достатній рівень їхньої майстерності, мотивації та розуміння обставин збройної боротьби в Криму.

Посилення конфронтації з німецькою армією спонукало українське командування заздалегідь мати запасний варіант для дій на випадок непередбачених ситуацій. Так, штаб Кримської групи розробив план переходу до району Феодосія-Керч, натомість В. Петрів пропонував отаборитись у горах і діяти малими відділами, зокрема й спробувати зайняти основну базу Чорноморського флоту – Севастополь [71, с. 102-107].

Помічаємо, що погляди вищого керівництва (Олександра Натієва, Петра Болбочана і Всеволода Петріва) були дещо відмінними. Зокрема перші вважали доречним перемістити війська до досить віддаленого від Севастопольської бухти району (на протилежному узбережжі півострова), чим фактично призупинялось виконання основного завдання – опанування Чорноморського флоту. Натомість план очільника гордієнківців зберігав можливість взяти Севастополь і флот під контроль УНР. Проте перший варіант мав і позитивний аспект, пов'язаний з відходом від основного району бойових дій, що забезпечувало б українським частинам кращі позиції для вичікування. Попри це, за умови переходу німецьких загонів до збройної боротьби, більш довготривалий та ефективний спротив можна було б здійснювати саме у гірських районах. Певною перевагою плану В. Петріва могла бути і прикладна сторона здійснення переходу у визначений штабом

район. Маємо на увазі, що довготривалий рух через Крим в умовах постійного ведення бойових дій, ще й за умов протистояння з німцями, міг призвести до значних втрат або й повної поразки. Натомість гори були поруч і біля них проживала значна кількість кримських татар, з якими були налагоджені приязні стосунки.

Що стосується тактичних особливостей місцевості, то на відміну від рівнин і степу у горах ведення бойових дій набуває відчутної різниці. Вочевидь, існуючі українські частини відповідали таким параметрам, а плани із якомога довшого утримання на території Криму цілком доречно могли опиратись на зазначений тип оборонних дій. Крім цього, підтримка татар сприяла б кращому орієнтуванню на місцевості та обранню зручних районів для створення засідок і ведення боїв. Зокрема про залежність якісного використання місцевості від залучення провідників зазначав і Сунь-Дзи, який також давав і деякі тактичні поради для кращого ведення бою в горах [88, с. 49-50].

Додатковим елементом у створенні можливостей для посилення свого військового становища могло стати встановлення контролю українськими військами над Чорноморським флотом. Це не тільки зумовлювало б виконання основного завдання, але й посилювало військовий потенціал Кримської групи. Всеволод Петрів зазначав, що у спілкуванні з представниками матросів-українців, останні висловили позитивне ставлення до переходу флоту під контроль УНР, однак існували проблеми з росіянами і справністю частини кораблів для здійснення можливої евакуації до Одеси [71, с. 109-111]. Помічаємо, що попри складну ситуацію, українське командування намагалося виконати наказ і, крім цього, здійснити його найбільш ефективно з точки зору витрат сил і засобів. Зокрема перетягнення на свій бік матросів могло б призвести до повної ліквідації осередку збройної загрози в Севастополі та додати ваги українським військовим і політичним представникам у комунікації з німцями. Окрім цього, при загрозі прямої конфронтації з німецькими військами можна було б спробувати більш

ефективно використати матеріально-технічну базу Севастополя і його укріплень та флоту, якщо не у прямій збройній боротьбі, то з метою загрози нею (мистецтво тиску і непрямой дії).

Незважаючи на успіх просування по території Криму та контроль над важливими центрами (Сімферополем і Бахчисараєм) вже 27 квітня 1918 р. було видано наказ частинам Запорізької бригади залишити Кримський півострів з формулюванням «по політичним обставинам». Як бачимо, Кримський похід, розпочатий значною мірою з політичних міркувань, внаслідок них і був припинений. Таке переривання ходу військової операції призвело до призупинення виконання місії, яка загалом складалася успішно. При цьому, українські війська фактично наблизилися до останнього етапу основного завдання – оволодіння Севастополем і Чорноморським флотом. Цей випадок в черговий раз досить яскраво засвідчує значне підпорядкування військових дій саме політичним рішенням, що було звичним у часи Української революції.

Однак, попри незавершеність Кримського походу, навіть та частина з його планування та проведення, яку вдалось здійснити, засвідчила значний рівень воєнного мистецтва військ УНР. Попри загальну авантюрність місії та відносно обмежені ресурси, які були задіяні для її реалізації, командний склад Запорізької бригади зважився виконати поставлене складне завдання. Упродовж усієї операції, особливо на її початковому етапі, було використано низку прийомів воєнного мистецтва, зокрема стратегем, та проявлено такі бойові риси як мужність і стійкість. Незважаючи на ризики та протидіючи так званому «тертю» на війні, українські війська діяли ініціативно та намагались виконати поставлене завдання, проявляючи витривалість та чинячи опір дезорганізації.

Попри дуже складні умови реалізації наказу, зумовлені майже повною відсутністю логістики, часто недружнім ставленням німецьких військ і веденням боротьби з більшовицькими збройними формуваннями, загони Кримської групи не здавались. Вони діяли рішуче та завзято, намагаючись

знайти вихід із скрутного становища. Зокрема українці знайшли підтримку серед кримських татар і, зрештою, спільно воювали проти своїх противників. Нами було помічено, що окрім відповідності дій українських військових основним принципам теорії воєнного мистецтва, вони проявляли і дещо специфічні риси, зумовлені як власною національною військовою спадщиною, так і специфікою відповідного періоду Української революції.

Що ж стосується підсумування воєнного мистецтва Армії УНР під час наступальних дій, то відзначимо велику роль рішучості, гнучкості і певної ризикованості, які виявились успішними на тактичному й оперативному рівнях. Українське командування активно використовувало військові хитрощі, що дозволяло постійно перегравати противника (іноді без суттєвих боїв). Труднощі виникали через політичну складову прийняття рішень стратегічного характеру (прикладом є Кримська операція).

Підсумовуючи становлення та розвиток воєнного мистецтва Армії УНР під час першої радянсько-української війни відзначимо, що у складних умовах, попри помилки, провід УНР все ж розпочав військове будівництво. З огляду на консолідуюче значення колективної пам'яті при створенні армії мало місце успішне використання окремих козацьких військових традицій. В умовах розпаду українізованих частин колишньої РІА основу боєздатних сил УЦР стали складати новостворені формування, які організовувались на добровільних засадах. Обмеженість бойового потенціалу військ УНР призвела на початковому етапі І радянсько-української війни до переважання ведення оборонних дій. При цьому, операції І Українського корпусу під керівництвом П. Скоропадського на Правобережжі були досить вдалим прикладом маневреної оборони, завдяки яким на короткий час вдалося досягнути оперативної і частково стратегічної переваги над противником.

Специфіка збройного протистояння між українськими та більшовицькими формуваннями полягала у зосередженні навколо залізничного сполучення та контролю над ключовими містами, що обмежувало маневреність, але збільшувало рухливість військ. Відповідно,

попередній досвід ведення бойових дій пристосовувався до нових реалій, а також вироблялись нові підходи і методи застосування сил і засобів. Один із способів полягав у використанні попередньої національної військової спадщини, трансформованої до нових потреб. Частково це стосувалося принципів ведення бойових дій козаками, зокрема бою «лавою». Також помітну роль відіграло застосування стратегем, що зумовлювали досягнення переваги над противником завдяки несподіваним діям. Частина військових хитрощів мала аналоги з козацьких часів, але також відповідала універсальним принципам ведення війни. В цілому, упродовж першого етапу розвитку українського воєнного мистецтва помічено процес формування тактики і елементів оперативного мистецтва для застосування сил і засобів у нових умовах війни. Під впливом обмеженості досвіду і військового потенціалу та хаотичності ситуації, відбувалось стримане і достатньо обережне застосування військ.

Ситуація почала змінюватись після залучення до бойових дій проти червоних формувань німецьких і австро-угорських військ. Українська армія змогла перехопити ініціативу і розпочати активні наступальні дії. Впевненість у загальному потенціалі власних і союзних сил сприяла проведенню більш ризикованих, але водночас виважених операцій на тактичному і оперативному рівні, які супроводжувались значнішою кількістю стратегем. Зокрема про відповідні зміни свідчив аналіз боїв на Полтавщині та під час Кримського походу, у яких виявлено важливі риси українського воєнного мистецтва.

Використання українським командуванням загальних принципів і способів ведення бойових дій в цілому відповідало основним параметрам теорії воєнного мистецтва, на що ми неодноразово звертали увагу. Водночас, деякі риси свідчили про відмінність від класичних прикладів, що, на нашу думку, було зумовлено з одного боку особливостями війни у революційний період, а з іншого – специфікою національної військової спадщини. Так, до розбіжностей можна віднести значну ризикованість у плануванні й

організації військових операцій, а також гнучкість у пристосуванні до викликів війни, що поєднувались із активним використанням військових хитрощів. Щодо схильності до ризикованості, то на тактичному і оперативному рівні переважали позитивні наслідки від її застосування, а на стратегічному – негативні. Окрім зазначеного, серед основних принципів ведення бою часто використовували дієвість, рішучість, сміливість, стійкість, завзятість та здатність до різноманітних дій в обороні, а особливо під час наступу/контрнаступу.

Крім цього, значний вплив на розвиток воєнного мистецтва мала політика, яка часто заважала військовим реалізувати свій потенціал, відповідно до роздумів Сунь-Дзи, але повною мірою відповідало принципам теорії К. Клаузевіца.

Загалом, війська УНР під час I радянсько-української війни виявили прийнятний рівень воєнного мистецтва і засвідчили здатність до розвитку та вироблення власного стилю ведення бойових дій, що відповідав стандартам, визначеним воєнними теоретиками.

На нашу думку виявлені сильні сторони українського воєнного мистецтва можуть бути корисними і для сучасних СОУ. До таких можна віднести гнучкість і швидкість пристосування до нових викликів війни, активне застосування стратегем та здатність перехоплювати бойову ініціативу під час маневреної оборони. Цінним вважаємо й досвід використання козацької спадщини не тільки у військово-прикладному вимірі, але й для формування прийнятної внутрішньої атмосфери у військових підрозділах та частинах тощо.

РОЗДІЛ ІІІ. ВІДНОВЛЕННЯ АРМІЇ УНР ТА РОЗВИТОК ЇЇ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА (ЛИСТОПАД 1918 Р. – ТРАВЕНЬ 1920 Р.)

3.1. Особливості ведення бойових дій військами УНР наприкінці 1918 – в липні 1919 рр.

Що стосується внутрішньої ситуації в Україні, то негативне ставлення до державного перевороту і подальшої політики Гетьмана Павла Скоропадського та його оточення, а також дій німецьких і австро-угорських військ, провокували опір незадоволеної частини українського суспільства. Перша проба сил відбулася ще влітку 1918 р. і тоді участь у повстанні взяла значна кількість селян, а кістяк бойових загонів часто творили колишні вільні козаки [56, с. 70-78]. Попри придушення повстання (визначальну роль у цьому зіграли німецькі та австро-угорські війська) його причини не було усунуто.

Ситуація знову почала загострюватися восени того ж року. Так, ще 4 вересня 1918 р., гетьманська контррозвідка повідомляла про викриття підготовки нового повстання в деяких підрозділах на Поділлі та діяльність потужної організації в Києві. Втрата підтримки серед українського суспільства у поєднанні із геополітичною ситуацією (наближення поразки Центральних держав) все більше зумовлювала орієнтацію Павла Скоропадського на білий рух у спробі порозуміння з Антантою. Зрештою, видання гетьманом грамоти про федеративний зв'язок України з небільшовицькою Росією стало одним з остаточних приводів до початку проти нього широкомасштабного повстання під проводом Директорії УНР. Отже, з 15 листопада 1918 р. відбулося звернення її представників до українського народу про відновлення УНР і боротьби проти гетьманської влади [7, с. 110-114]. З цього часу починається наступний етап творення та розвитку воєнного мистецтва відновленої Армії УНР.

Одним з перших бойових зіткнень формувань Директорії УНР і військ Гетьмана Павла Скоропадського став бій під Мотовилівкою 18 листопада

1918 р. [65, с. 204]. Його результат був дуже важливим для долі усього повстання. Бій почався з наступу загону Січових Стрільців (С.С), на що гетьманські війська (підрозділи сердюків та офіцерської дружини) здійснили невдалу контратаку [16, с. 211-213]. Причиною цього став влучний перехресний вогонь з кулеметів, ще й вдало діяв броньовик С.С. Крім того, було вправно здійснено фланговий обхід резервами і підкріпленнями повстанців, внаслідок чого гетьманці зазнали значних втрат (співвідношення 600 проти 200) і відступили [52, с. 452-454].

Отже, важливими причинами успіху військ Директорії стало вдале застосування технічних засобів – кулеметів, активне маневрування на полі бою і доцільне залучення резервів (здійснювалося не тільки для створення переваги в силах по фронті, але і для підсилення флангів та спроб охопити противника). Okремо підкреслимо злагодженість та здатність СС на рішучі та неочікувані дії. Певну користь мала йі недооцінка військ УНР з боку гетьманського командування. Також відзначимо, що проаналізовані події можна охарактеризувати як зустрічний бій, який є одним з найскладніших типів боєзйткнення. Тому ця перемога засвідчує високий рівень боєздатності та воєнного мистецтва СС. Наголосимо, що більшість військ Директорії УНР не були настільки якісними, що стало певною проблемою.

Безпосередні наслідки перемоги під Мотовилівкою можна розділити на дві складові – суто військову і військово-політичну. З воєнної точки зору це, звичайно, була важлива перемога, але вона не забезпечила швидкого захоплення Києва і повалення гетьманського режиму. На це було багато причин, про які коротко згадаємо далі. Більш важливу роль перемога військ Директорії під Мотовилівкою відіграла у військово-політичному контексті. Важливість успіху на початку повстання сприяла піднесенню бойового духу військ, зростанню авторитету повстанського проводу та ефективнішій мобілізації населення. Крім цього, нанесення поразки гетьманським загонам неподалік від Києва додатково підірвало авторитет гетьманського режиму та прискорило його падіння.

Що стосується обмеження військових у реалізації планів ведення війни, то на це впливали політичні пріоритети керівництва УНР. Важливою перепорою для повалення гетьманської влади була її підтримка німецькими військами. Поряд з питаннями воєнної потужності присутнього контингенту існували й дипломатичні міркування. Тож Директорія прийняла рішення проводити переговори [86, с. 318-322]. Такі підходи свідчили про підпорядкування військових дій політичним завданням керівництва. Чи було таке рішення Директорії слухним з військової точки зору – окреме питання. Очевидним є тільки той факт, що впродовж короткого періоду часу (від проголошення повстання) важко було взяти під контроль і здійснити якісну координацію бойових дій та провести організацію великої кількості повстанських загонів. Що стосується стану як німецьких, так і гетьманських військ, то їхня боєздатність була на той період незначною [72, с. 113]. Такі обставини сприяли подальшій перемозі Директорії УНР.

Умови, в яких розпочалась діяльність УНР під проводом Директорії, накладали певний відбиток на розвиток подій як у цивільному, так і військовому напрямках. Так, початковий період хаосу обумовлював особливий спосіб визначення організованості та впорядкування частин і підрозділів армії. Однією з нагальних проблем у розбудові війська було обмежене залучення кадрових фахівців через їхнє розпорошення у вирі революційної боротьби, натомість заповнення багатьох посад невідготовленими військовими, що здобули популярність на хвилі повстання [42, с. 20; 100, с. 48]. Звичайно, це не свідчило про неспроможність останніх керувати підрозділами і навіть робити це успішно, проте у співвідношенні кількість-якість, вимальовувалася невтішна тенденція. Крім цього, значна частина керівників повстанських загонів знаходилась у залежності від настроїв у підрозділі, який їх обрав і це впливало на прийняття рішень та загальну боєздатність формування.

Особливість тогочасної ситуації вчергове створювала значну кількість викликів перед військами УНР і їхнім командуванням. Певний парадокс

полягав у потребі творення збройних сил наново, і аналогії, що мали місце з подіями кінця 1917 – початку 1918 рр. Проте на відміну від існування значної кількості українізованих частин, з яких з додаванням добровольців створювались підрозділи УНР у попередній період, тепер існували тільки кількісно незначні гетьманські частини (мова про ті, що визнали Директорію). Загалом же чисельність військ Української Держави становила до 65 тис. (саме на частину з них впливали колишній провід УНР та очільники повстання) [16, с. 210]. Проте на відміну від 1917 р. формально до лав Армії УНР увійшло набагато більше охочих (переважно для повалення гетьманської влади). Так, упродовж листопада – грудня 1918 р., чисельність відповідних військових формувань сягала 250 – 300 тис. осіб, але на кінець січня 1919 р. в Дієвій армії (ДА) УНР було тільки до 75 тис. військових [16, с. 213-215]. Значна частина бійців, залучених до боротьби з гетьманською владою, після перемоги над останньою вважала своє завдання виконаним і намагалась покинути війська. Хоча багато повстанців не залишились у складі армії, все ж її кількісний та якісний потенціал могли забезпечити реалізацію частини планів військово-політичного керівництва.

Серед основних цілей, що ставились Директорією УНР, було багато схожих з періодом УЦР. Так, одним з основних стратегічних завдань залишалось встановлення контролю над територіями України, визнаними за Берестейським договором. За можливості розглядались включення й інших регіонів з компактним проживанням українців, що знаходились біля УНР. Доречним залишалось і створення таких умов, коли б сусідні країни визнали існуючі кордони без загрози агресії з їхнього боку. Для виконання цих завдань головною потребою залишалось утворення потужного війська і підтримка його боєздатності. Водночас обмежений потенціал сил та засобів знову зумовлював надання на стратегічному рівні переваги веденню оборони.

Що стосується території ведення основних бойових дій, то вона відповідала теренам Наддніпрянщини, і при цьому більшість часу активні дії здійснювались на Правобережжі. Додаткова складність полягала у значній

загальній протяжності фронту і різноманітності тактичних властивостей місцевості, на якій відбувались бойові зіткнення. Перша обставина змушувала постійно реагувати на виклики, що виникали на віддалених (часто протилежних) районах бойових дій, а це вимагало перекидання сил на значну відстань. З цим частково була пов'язана друга особливість – підрозділи прибували не просто на нове місце, де мали пристосуватись до ведення бою, але й у нову за типом місцевість (наприклад, з лісу у степ). Такі зміни зумовлювали потребу у більш тривалій адаптації особового складу, враховуючи обмеженість його підготовки.

Окремо звернемо увагу на геополітичні виклики. Більшість сусідніх країн на той час мали вороже ставлення і територіальні претензії до УНР, а вирішення питання кордонів здійснювали за допомогою військової сили. Особливо гострим було протистояння з Радянською Росією, що вилилось у II радянсько-українську війну. Все це вимагало комплексного аналізу військово-політичної ситуації. Такі підходи можемо зустріти у доповідях вищого військового командування, деякі ми розглянемо далі.

Так, за 30 грудня 1918 р. було подано два окремі звіти Головному Отаману Симону Петлюрі – один від М. Шаповала (на той час головнокомандувача Холмсько-Галицьким фронтом), а другий – від М. Капустянського (полковник ГШ). У першому йшлося переважно про оперативно-стратегічну обстановку на найбільш небезпечних напрямках і пропонувався варіант дій. Другий здебільшого містив відомості та роздуми Миколи Капустянського про стратегічні виміри загроз і аналітичну оцінку стану справ в армії та країні. Цікавість вищезгаданих звітів полягає у кращому віддзеркаленні поглядів тогочасного військового керівництва на ситуацію і планів застосування військ, що допоможе й аналізу воєнного мистецтва.

Огляд Миколи Шаповала був переважно зосереджений на військових аспектах. Варто наголосити, що в силу приналежності до Холмсько-Галицького фронту проти Війська Польського (ВП) план

головнокомандувача був сконцентрований на виконанні завдань у відповідному регіоні. Внаслідок такої обмеженості ситуація на інших територіях фактично не розглядалась. Пропоновані військам дії були ризикованими, передбачали масштабне маневрування і проведення наступальних дій, але чітких аргументів для підтвердження ймовірності досягнення успіху при виконанні поставлених завдань не наводилось. Можливо, опис позитивних досягнень армії при виконанні плану мав на меті переконати політичне керівництво схвалити такий задум, проте наслідки від провалу могли бути дуже неприємними. Це впливає з відсутності опису підстав, які дали б змогу перейти від стратегічної оборони та стримування противників – до наступу. Варто зазначити, що висновки М. Шаповала були засновані на становищі українських сил та їхніх противників на тому театрі бойових дій, де він був головнокомандувачем, що, ймовірно, зумовлює обмежений погляд на загальну ситуацію та її можливий вплив на розглянутий регіон.

Більш ґрунтовно виглядає звіт Миколи Капустянського, який хоч і віддзеркалює його суб'єктивне бачення тогочасної ситуації, проте побудований на детальному аналізі військовим основних розвідувальних даних, що були йому доступні як полковнику ГШ. Зокрема він навів цікаві роздуми і свідчення про непросте становище війська, настрої суспільства та зрештою дав пораду пошуку порозуміння з Антантою для ведення основної боротьби з більшовиками. Попри якісний аналіз ситуації помітним був вихід оцінок за межі суто військової сфери і зачіпання політико-дипломатичних відносин. Проте спирався український теоретик на стратегічний потенціал існуючих українських військ та їхніх противників і відповідно зазначав, що військові сили зможуть виконати тільки обмежені їхніми можливостями завдання. Попри песимістичну оцінку позиція М. Капустянського була на той час більш реалістичною і навіть містила оптимістичний сценарій, який залежав від наведених ним обставин, зокрема військово-політичного характеру.

Фактично за даними обох військових можна простежити можливість самостійної реалізації планів на оперативному рівні. Крім цього, існували варіанти розвинути досягнення на оперативному просторі для досягнення успіху стратегічного виміру. Проте така ситуація розглядалась за сприятливих обставин. Що ж стосується впливу різноманітних викликів чи навіть серйозних перешкод на шляху виконання поставлених завдань, то відомостей про них наведено не було. Це зумовлює логічність роздумів про можливість ще більш обмежених досягнень (у тактичному й оперативному вимірах), за умов виникнення додаткових несприятливих чинників. Проте, враховуючи існуючий стан справ на момент подання звітів Миколою Шаповалом та Миколою Капустянським, навіть збереження лінії фронту станом на кінець 1918 р. виглядало успіхом.

Реальний перебіг подій на початку 1919 р. значною мірою підтвердив оцінки М. Капустянського. За таких обставин домовитися з Антантою та встановити чіткі союзницькі відносини з сусідами не вдалось. Таким чином, ситуація стала складатися за найбільш несприятливим сценарієм для УНР. Це зумовило значну складність обставин для реалізації українськими збройними формуваннями свого потенціалу та виконання поставлених політичним керівництвом завдань. Тож території на Лівобережжі та півдні України поступово окупували більшовицькі, білогвардійські та антантівські війська.

Попри присутність об'єктивних причин, що пояснювали низку поразок, були й більш специфічні, викликані впливом людського фактору. Більшою мірою негативний вплив останнього обумовлювався недоліками загальновійськової підготовки, морально-психологічного стану та неналежним рівнем дисципліни в Армії УНР. При цьому перераховані чинники значною мірою могли бути виправлені, однак для цього необхідно було мати достатню кількість часу і фахівців.

Унаслідок складності ситуації та потреби у значному посиленні війська, необхідно було вживати термінові заходи. Відповідно обрали декілька способів покращення становища. Один з них полягав у посиленні

дисциплінарної відповідальності для військових за порушення статутів. Це зумовлювало пришвидшене прийняття деяких доповнень та змін у законодавстві. Тому ще в січні 1919 р. до видання повного дисциплінарного статуту Армії УНР запроваджувалася частина з його проєктного зразку, у якій йшлося «Про побільшення дисциплінарних кар під час війни, або оголошення місцевости на військовім стані». Тож прийняте рішення засвідчувало посилення системи примусу у війську, однак для охоплення ширшого спектру морально- психологічного виміру мотивації бійців необхідні були додаткові дії.

Однією з важливих складових підвищення боєздатності військових є проведення роботи з МПЗ у підрозділах. Для посилення ефективності такої роботи необхідним елементом є наявність фахівців. Тому в Армії УНР створювали і проводили підготовку учителів-організаторів. Для них було розроблено детальну програму навчання, у якій, крім теоретичної частини (зокрема лекцій на історичну тематику), давали і практичні військові знання, щоб створити можливість кращого розуміння війни та комунікації з вояками. Цікавим є елемент комплексного підходу, що мав би не тільки допомагати сприятливішому входженню у військовий колектив, але і покращувати розуміння бійців, що підвищило б ефективність проведення роботи з ними. Серед основних задач учителів-організаторів були стежити за настроєм козаків, виховувати в них національно-патріотичний напрям, чемність, чесність та почуття обов'язку. Відповідно до перерахованого військові учителі мали досить широкий спектр завдань, а до їхніх обов'язків входило різностороннє підсилення морального духу та спостереження за психологічними і побутовими потребами бійців.

Наведені вище способи підвищення дисципліни і мотивації в армії є прикладами спроб українського військового керівництва підсилити контроль за військами в умовах початку суттєвої кризи. Представлення нами такої інформації пов'язане з прагненням проілюструвати дії українських військових очільників у контексті протидії викликам, що проявились у той

час. Тож важливим аспектом було простежити як саме відбувалось реагування на проблему та її подолання. Адже саме здатність пристосовуватися до мінливостей війни та долати виклики, які є невід'ємною складовою останньої, засвідчує життєздатність воєнного мистецтва. Узагальнено саме така риса є важливою характеристикою якісного полководця. Підкреслимо, що подолання викликів у контексті самозбереження та саморозвитку притаманне людській природі.

Наступ РСЧА і ведення важкої боротьби з ВП (особливо після Акту Злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р.) суттєво ускладнили діяльність Армії УНР, бо потреба реалізації військових операцій на декількох фронтах максимально виснажувала її. Така ситуація не полегшувала існуючі виклики в системі організації та управління військом, а доповнювала і посилювала кризові явища. Проте незважаючи на складнощі, українське командування продовжувало діяти, намагаючись виконати завдання, що перед ним ставила Директорія.

У контексті розгляду співвідношення цілей та їхньої реалізації у тогочасних умовах на практиці цікаво простежити рівень можливостей їхнього виконання. У січні 1919 р. Симон Петлюра наказав військам УНР відтіснити більшовицькі загони, вийти на основні прикордонні рубежі та надійно захищати Київ, проте 4 лютого українські війська були змушені вийти зі столиці проваливши поставлену місію [16, с. 219-221]. Так, намагаючись досягти однієї зі стратегічних цілей, Головний отаман віддав розпорядження армії здійснити малоімовірну до виконання операцію, що засвідчило помилковість в оцінці тогочасної ситуації.

Упродовж 22 січня 1919 р., відбувалось уточнення задач для окремих груп українських військ, де йшлося про необхідність зупинки більшовиків на рубежі річки Дніпро та використання всіх заходів для відбиття Полтави, Бахмача, Чернігова. Зазначені стратегічні та оперативні завдання мали важливі цілі та передбачали досягнення позитивних результатів через ведення активних бойових дій. Проте не було враховано реальне

співвідношення сил сторін, їхнього потенціалу та тогочасної обстановки. У той час Армією УНР на Лівобережжі було зосереджено підрозділи з недостатньою організацією, загальною чисельністю близько 26 тис. проти 34 тис. червоноармійців та низки повстанських загонів [16, с. 220-221]. Зазначена різниця зумовлювала складність проведення наступальних операцій для українських військ і обмежені можливості для контрударів. Крім цього, проведення атак сприяло б ще більшому виснаженню наявних загонів та створювало б складнощі для подальшої боротьби.

На користь доречності вибору оборони за ситуації, в якій опинились українські сили на початку 1919 року, свідчить і світова теоретична думка. Співвідношення сил досить часто впливало на вибір типу ведення бойових дій однією зі сторін, і при їхній нерівності зазвичай слабший обирав оборону. «Якщо не маєш досить солдатів – боронися... успішна армія вступає в бій тільки після того, як забезпечить собі умови для тріумфу...» [88, с. 22-23]. Відповідно, прийняте рішення керівництва УНР і завдання, що ставилися вищими військовими старшинами, не відповідали потребам тодішньої ситуації і піддавали військо значному ризику. Таким чином, можна вести мову про невдале планування і керування військами, що свідчило про недоліки української армії того часу. Проте важливим в оцінці загальної дієвості та рівня воєнного мистецтва є реагування на проблеми і їхнє вирішення, а не тільки факт присутності чи відсутності останніх.

Тому, на нашу думку, цікавим елементом у розгляді питань, пов'язаних з діями українських сил на Лівобережжі, є реакція армійського проводу. Відповідно, оцінка, надана вищим українським керівництвом, зокрема Симоном Петлюрою у наказі Війську УНР від 12 лютого 1919 року, заслуговує на детальнішу увагу. У документі прописано 2 основні причини невдач: недостача сил і несприятливі умови з одного боку та невмілість провадження боротьби з другого боку, при цьому подано детальний розгляд помилок, здійснених українськими військами.

Сам факт визнання проблем вже був потужним сигналом і свідчив про можливість адекватно сприймати події. Детальний же аналіз висловлених докірливих оцінок засвідчує моментами значну критику, що однак практично не стосувалась безпосередньо вищого військово-політичного керівництва. До першорядних причин невдачі віднесли: недисциплінованість начальників-авантюристів і їхній слабкий патріотизм, прив'язаність військ до життя у вагонах та мале застосування маневрів, незначне використання артилерії та розвідки, поганий зв'язок і передачу нечіткої інформації про бої, обмежену ініціативність і ведення тільки оборонних дій. На кожен із перерахованих прорахунків містився опис з чітким визначенням особливостей недоліків, які були допущені. На завершення було наголошено на необхідності усунення причин поразки і контролю над недопущенням їх у майбутньому. Цей документ, крім Симона Петлюри, був завірений Отаманами Олександром Греківим (військовий міністр) і Андрієм Мельником (начальник ГШ).

Загалом упродовж січня – лютого 1919 р. Армія УНР, перебуваючи в обороні, змушена була відступати і часто проводила необхідні військові операції (зокрема прикриття та евакуації) не дуже успішно, зазнаючи втрат і не встигаючи вивести важливе майно [16, с. 218-222]. Все це засвідчує не тільки неналежний рівень організації у військах, але й відсутність чіткого планування і реалізації довгострокових завдань. Частково це було пов'язано з внутрішньополітичними обставинами і боротьбою за владу, до якої залучали військових.

Особливо небезпечними такі дії стали навесні 1919 року, коли сукупність негативних тенденцій поступово досягала критичної маси і відбувались прямі спроби використання армійських формувань у зміні тогочасного політичного ладу. Зокрема виступ частини військ на чолі з О. Волохом у березні, та спроба В. Оскілка здійснити державний переворот у квітні, що призводили не тільки до дестабілізації ситуації на фронтах, але й значною мірою руйнували єдність армії [59, с. 36-37]. Відповідно, прагнення організувати належне керівництво частинами і підрозділами для

забезпечення реалізації задумів із протидії ворогам на полі бою зазнавало значних обмежень та спротиву, зумовленим посиленням так званого «тертя» на війні.

Під час війни досить поширеним явищем є пришвидшення введення інновацій, особливо у сферах прикладного спрямування, що впливають на ефективність ведення бойових дій. При цьому відбувається поступове вдосконалення нововведень та їхній подальший розвиток у контексті збереження і посилення сильних сторін та нівелювання слабших. Такий підхід цілком характерний і для воєнно-теоретичної площини. Відповідно, у тенденціях розвитку воєнного мистецтва армії УНР більш чітко можна простежити закріплення попередніх особливостей ведення бойових дій у нових умовах революційної війни.

Чисельність боєздатних військ УНР засвідчила підвищення щільності їхнього розташування на території України (порівнюючи із кінцем 1917 – початком 1918 рр.), проте все ще не відповідала періоду Першої світової війни. Досвід останньої, у свою чергу, поступово ставав менш актуальним. Залізнична мережа продовжувала залишатись однією з найважливіших артерій у забезпеченні діяльності військових формувань, а міста і станції – цінними пунктами, за контроль над якими велись бойові дії. Відповідно, важливу увагу надавали проведенню боїв з використанням бронепотягів. При цьому відбувалося подальше вдосконалення тактики їхнього застосування. Окрім цього, важливими аспектами в розвитку та вжитку воєнного мистецтва того часу були проведення розвідки, зокрема комплексних розвідувальних операцій та використання повстанських загонів у тилу противника, що поступово починали відігравати помітнішу роль у досягненні переваги над ворогом.

Відповідно до теорії воєнного мистецтва, несприятливе співвідношення сил та засобів українців до противників зумовлювали потребу вибудовування системи протидії з огляду на власне становище як слабшої сторони. Це накладало обмеження на планування і проведення різнорівневих операцій,

особливо на оперативному і стратегічному рівнях. Відповідно, менша військова потуга зумовлювала надання переваги обороні та вичікуванню ослаблення сил ворога, їхньому виснаженню. Водночас навіть перебування у стратегічній обороні не виключає застосування різноманітних способів розгрому неприятеля та зумовлює потребу далекоглядніших планів у досягненні перемоги. На жаль, в умовах тогочасних подій, забезпечити належну оборону українським військам не вистачало часу, що відбивалось на результатах бойових дій. Проте основний принцип дій, що полягав у веденні оборони, стратегічно був обраний правильно та відповідав тогочасним викликам.

Відповідно до потреби ведення оборонних операцій та менший військовий потенціал українській армії потрібно було робити ставку на існуючі переваги. В цьому контексті ще більшу роль почало відігравати використання військових хитрощів. Наприклад, Сунь-Дзи надавав великого значення введенню противника в оману для досягнення перемоги, що відповідало застосуванню прямих і непрямих стратегій (стратегем) [88, с. 31-32]. У цьому контексті здійснювалось проведення інформаційно-психологічних операцій. Наприклад, активне оповіщення населення Чернігівщини упродовж січня 1919 р. про використання фіолетового проміння, яке наче могло осліпити людей, що перебували на відкритому просторі, а не переховувались в укриттях, підвалах. Хоча реальний вплив на більшовиків таких повідомлень складно оцінити, проте повторюваність відповідних акцій могла свідчити про присутність корисного для українських сил ефекту.

Як елемент інформаційної протидії пропаганді противника і водночас впливу на частину військових, що знаходились у підрозділах ворога, використовували роздруковані агітаційні матеріали. Найчастіше видавались різноманітні відозви, брошури, тексти законів та ін., значними накладками (в січні 1919 р. понад 300 тис. на день) і при цьому більшість з них встигали розповсюдити. Така практика свідчила про намагання проводити власну

інформаційну боротьбу з окупантом. Важливість згаданої роботи характеризувалась не лише чисельністю роздрукованих і поширених матеріалів, але й способом їхнього розповсюдження. До прикладу, у військах УНР до цього залучали навіть авіацію. Це додатково підтверджує розуміння системної діяльності в цьому сегменті боротьби. Відповідно, українське керівництво використовувало якомога більше засобів для ослаблення супротивника і зменшення темпів його наступу, що відповідало принципам ведення війни, зокрема на виснаження.

Треба визнати, що військовому провладу УНР повною мірою не вдалося пристосувати та якісно задіяти наявні сили до нових викликів, пов'язаних з наступом РСЧА і ВП.

Незважаючи на складну ситуацію і несприятливі внутрішні та зовнішні обставини українські війська все ж мали й певні успіхи у збройній боротьбі. Так, навесні 1919 р., Армія УНР почала діяти ризикованіше, намагаючись перехопити ініціативу. Це було несподіваним для ворога та створювало ситуацію непередбачуваності. Згадані підходи могли сприяти значнішим досягненням у разі успіху, але й містили більше загроз у випадку поразки. Зокрема на мапах, зроблених Миколою Капустянським, можна розглянути перебіг військових операцій та розташування як українських сил, так і їхніх противників [42]. Це сприяє більш наочному аналізу ситуації, розумінню планів командування, що знаходили відображення в розташуванні та діях військових частин і підрозділів у контексті змін тогочасної обстановки з прив'язкою до конкретної місцевості.

Однією з досить ризикованих, але й перспективних була операція з прориву до Києва. Так, Північна група армії УНР змогла зайняти Житомир (22 березня 1919 р.) і продовжити рух у напрямку столиці, проте змушена була відступити через виснаження, недостатню кількість резервів та контрудари противника (отримав необхідні підкріплення) [16, с. 223]. Під час згаданої операції існувала можливість відрізати угруповання червоних у районі Бердичева-Козятина чи хоча б змусити відступити з тієї місцевості.

Проте внаслідок провалу виконання такого завдання українські війська змушені були самі відійти. Це зумовило утворення загрозливої ситуації – РСЧА розірвала фронт Наддніпрянської армії на дві частини. Зрештою, підрозділи Південної групи змушені були перейти на територію Румунії, щоб не потрапити в полон більшовиків, внаслідок чого втратили значну кількість озброєння (15 тис. рушниць, 80 гармат, 700 кулеметів і чимало набоїв до них) [100, с. 56]. Таким чином, непоганий на перший погляд план і успіхи на початковому етапі його реалізації не завершилися перемогою, натомість зумовили погіршення і без того складного військового положення.

Важливу роль у невдалому проведенні наступальної операції українських сил відіграла перевага РСЧА у резервах і здатності оперативно перекидати війська між ділянками фронту. Окрім цього, на нашу думку, українське командування провело недостатньо зважену оцінку можливих загроз при виконанні наступальної операції. Помітними стали відсутність у плані запасних варіантів виходу зі скрутного становища у випадку невдачі.

Певною перешкодою на шляху ретельного планування була протидія з боку противників, основними з яких на кінець весни-початок літа 1919 р. залишались більшовицькі і польські війська. Саме постійний ворожий тиск та потреба ведення бойових дій на два фронти відіграли вирішальну роль у поступовому витісненні військ УНР з більшості Правобережжя до річки Збруч. Одним з парадоксальних наслідків для Армії УНР стало згрупування її сил у відносно незначному територіальному просторі. З одного боку, це загрожувало розгромом війська і втратою оперативного простору для маневрування та налагодження протидії противнику. З іншого боку, ризик поразки ще більше згуртував та змобілізував існуючі сили, а їхнє зосередження на невеликій території сприяло концентруванню зусиль для завдання потужного удару ворогу.

Крім цього, використання всього потенціалу зумовлювало підвищення потуги українського війська, бо не призводило до втрат у його ефективності

внаслідок бездіяльності окремих частин. Тобто в такий спосіб відбувалась економія сил, що мусило дати хоч якусь користь у бойових діях на противагу бездіяльності та простому існуванні військ. Також важливими завданнями для якомога ефективнішого використання сил та засобів залишались подальша реорганізація та забезпечення ротацій між підрозділами.

Важливим елементом були можливості швидкого перекидання своїх військ між різними ділянками скороченого фронту. Завдяки підвищеній концентрації сил українські полководці могли здійснити більш якісне і кількісне зосередження потрібних підрозділів на обраному напрямку. Це сприяло створенню переваги над противником за короткий проміжок часу і могло забезпечити вищу вірогідність досягнення успіху. Таким чином, Армія УНР змогла ефективніше діяти відповідно до принципів раптовості і зосередження сил та засобів. Цікаво, що наведені принципи певною мірою знаходяться у взаємозалежності та мають вихідні позиції зі спільного явища.

З точки зору воєнного мистецтва можна простежити ще один характерний елемент у тогочасному становищі українських військ. Перебування в оточенні ворогів і майже безвихідна ситуація не сприяли стабільності та організованості в середині армії та стійкості політичного керівництва. Відповідно, противники почали переносити увагу і військові потуги на більш загрозливі напрямки для протидії небезпечнішим опонентам. Особливо актуальним це було для більшовицьких військ. Тобто в силу обставин Армія УНР отримала нагоду переграти ворога одразу на декількох рівнях, зокрема стратегічному. Помічаємо один з класичних принципів військових хитрощів, коли будучи сильним, потрібно прикидатись слабким [88, с. 15]. Проте на відміну від потреби спеціального введення в оману противнику, військово-політична ситуація в УНР дійсно створювала значні проблеми для успішної реалізації поставлених військовим завдань. Однак варто відзначити більш-менш своєчасне використання ослаблення тиску з боку ворога на свою користь для перехоплення ініціативи і проведення наступальних операцій.

Проаналізувавши деякі аспекти військової ситуації Армії УНР (вони попри загрози мали і сприятливі сторони), варто зауважити на впливі геостратегічного розподілу сил у макрорегіоні, де вели боротьбу українські війська. Важливим таке уточнення є внаслідок розвитку військових подій у контексті багатьох війн за переділ постімперського простору в Європі. Відповідно, на той час основні вороги УНР були одночасно супротивниками один для одного. Так, більшовицька Росія вела боротьбу проти інших військово-політичних опонентів і на той час перебувала в стратегічній обороні (намагалася стримати наступ військ Збройних Сил Півдня Росії(ЗСПР) і водночас протидіяла наступу ВП).

Відносно сприятливі обставини протистояння противників УНР між собою доповнювалися посиленням українського війська. Завдяки накопиченню досвіду, підвищенню організації та дисципліни, боєздатність як козаків, так і старшин поступово зростала. Тому Армія УНР вже на кінець травня – початок червня 1919 р. спробувала перехопити ініціативу, переходячи до наступальних дій.

Важливе значення у цьому процесі відіграло припинення ведення активного протистояння з польськими військами, що досягалось зокрема шляхом ведення переговорів [42, с. 57-58]. Це давало змогу вивільнення додаткових сил для застосування проти більшовиків. Крім цього, надійшло підкріплення – частина Запорозького корпусу (раніше була інтернована Румунією, але нарешті вдалося отримати дозвіл на приєднання до основних військ УНР), а РСЧА виявилась не готовою до можливого наступу українців [16, с. 225]. Тобто противник був заскочений зазначеними вище діями, яких він не очікував.

Що ж стосується підкріплення, то на додаток до посилення армії, завдяки появі нових підрозділів, відбулось і покращення морального духу серед особового складу. Також важливим аспектом був вплив нових сил на розрахунки противника. Хоча прибулі частини було складно застосувати з неочікуваного для ворога напрямку, проте ефект їх прибуття на фронт

відповідав принципу раптовості. Відповідно, РСЧА було значно важче протидіяти наступу українських військ, а концентрація зусиль та організація контрудару ускладнювались.

Загалом упродовж червня – липня 1919 р. Армія УНР змогла організувати і провести низку успішних боїв, що стали складовими Проскурівської наступальної операції. Основним її завданням було пробити лінію фронту РСЧА (зайняти Старокостянтинів, Деражню та Нову Ушицю) та, закріпившись у підконтрольному районі, продовжити наступ на Летичів-Літин-Жмеринку-Могилів [42, с. 58-59]. Метою наступу був прорив на оперативний простір і, поки противник не оговтався та не підготував оборону нових рубежів, звільнення якомога більших теренів УНР. При цьому М. Капустянський зазначив, що залишалась значна загроза лівому флангу і тилу українських військ, а також для успішної реалізації запланованого потрібно було діяти дуже рішуче та активно [42, с. 58-59]. За таких умов професійність і військовий досвід як козаків, так і старшин відіграв особливо важливу роль.

Підвищення вмінь та навичок бійців поступово дозволяло ефективніше здійснювати заплановані військові операції. За таких умов краще підготовані та досвідчені воїни могли виконувати складніші завдання, для реалізації котрих необхідна одночасна взаємодія різних підрозділів та родів військ. Наприклад, у бою біля Острога (14.05.1919), більшовицьким військам дозволили зайняти певні позиції, після чого, обстріляли перехресним рушничним та кулеметним вогнем і додатково накрили артилерією. У такому описі вбачається схожість з тактикою застосування «вогневого мішка». Водночас помічаємо заведення супротивника на не вигідну позицію з подальшим нанесенням вогневого ураження. Ведення бойових дій засвідчило успішну взаємодію між піхотними та артилерійськими підрозділами.

Більш складне завдання довелося виконувати біля ст. Богданівці 22 червня 1919 р., вже у період Проскурівської операції. Тоді, в районі ст. Деражня, противник (1800 бійців, 8 гармат), зайшовши з тилу, провів атаку 4

загонами на війська УНР, але українські підрозділи стримали наступ і провели успішну контратаку (у підсумку українські війська розбили ворога, захопивши 85 полонених, 6 кулеметів та багато військового майна). У наведеному повідомленні помічаємо опис відсічі атаки противника в умовах перебування в оточенні, що саме по собі є досить складним прийомом ведення бою. Крім цього, після відбиття штурмів українські сили самі перейшли у контрнаступ та змогли розгромити неприятеля, ліквідувавши вороже кільце.

Подібною ситуація з використанням набутого досвіду мала місце і на оперативному рівні. Зокрема 23 червня 1919 року відбулась операція у напрямку Старокостянтинів-Красилів-Чорний острів, коли більшовики наступали з правого флангу (з Кульчин на Красилів), а війська УНР, завчасно зосередивши сили, атакували з лівого (з Чорного острова). Тут важливою передумовою успіху (на цьому слушно наголошено у звіті) стало швидке і завчасне концентрування українських військ на напрямку нанесення основного удару. Попри це противник не зміг зреагувати вчасно, і був захоплений зненацька. У підсумку завдяки завчасному зосередженню сил українські війська просунулись на 10 верст і захопили багато трофеїв і полонених (у тому числі командира 5 Таращанського полку). Відповідно, Армії УНР вдалося спланувати наступальну операцію і вміло забезпечити приховування своїх намірів від ворога. Все це гарантувало перемогу. Такий приклад показує, що українським військовим вдавалося перегравати противника і на оперативному рівні. При цьому відзначимо якісне планування та реалізацію відповідних задумів.

Загалом бойові дії впродовж початкової фази Проскурівської операції були переважно успішні, проте з кінця червня помічається все більше виснаження українських військ. Важливу роль у цьому відіграла недостатність матеріально-технічного спорядження, яка заважала ефективному проведенню бойових дій та збереженню наступального потенціалу [16, с. 226]. Досить детальний опис та огляд Проскурівської

операції з військової точки зору був здійснений М. Капустянським, не тільки як теоретиком і знавцем справи, але й учасником тих подій. Щодо завершення операції, то генерал зауважив на затримках у виконанні наказів, повільному перегрупованні військ, неузгодженості під час боїв, нестачі резервів та боєприпасів, що через згрупування більшовицьких підрозділів і концентрованого їхнього натиску на Проскурів призвело до відступу Армії УНР [42, с. 99-102].

Відповідно до теорії воєнного мистецтва, можна простежити декілька основних напрямків, які зумовили поразку українських військ у тій операції. Зокрема, проблеми з «тертям» на війні, до яких відносилася значна частина критичних зауважень, здійснених Миколою Капустянським, що зрештою завадили вчасному виконанню запланованих маневрів та зосередженню сил і засобів. Внаслідок недостатньої кількості підрозділів на основному напрямку (Проскурів), виникли проблеми з відбиттям концентрованого удару противника. Стосовно українських підкріплень, то їхнє запізнення зумовило обмеження впливу та відсутність запланованого ефекту на перебіг бойових дій.

Щодо пристосування українських військ до викликів війни, то на відміну від попередніх періодів Армія УНР поступово зменшувала негативні фактори, на які могла вплинути (організація, фактор «тертя» та ін.), але залишалась залежною від об'єктивних недоліків (нестача матеріальних засобів та резервів). Відповідно постає питання доречності організації Проскурівської операції, враховуючи присутні невиправлені недоліки озброєних сил та попередній неуспіх авантюрних військових планів (прикладом є весняний наступ на Київ). Певний парадокс у тогочасних подіях полягав у тому, що попри значні ризики неуспіху, не здійснювати проведену операцію українське керівництво не могло, внаслідок загроз перебування у несприятливому військово-політичному положенні. Попри це зауважимо на ризику, як елементі, що супроводжував Проскурівську операцію.

Не зважаючи на поразку, важких наслідків від наступу більшовиків для армії УНР вдалось уникнути, хоча за продовження натиску РСЧА вповні існувала загроза повторення катастрофічних подій весни 1919 року (поразка української наступальної операції на Київ). Проте відступ Галицької Армії (ГА) і перехід її через Збруч з можливістю подальшого спільного ведення бойових дій проти радянських військ зумовлювали суттєві зміни у розстановці сил. Знову ми стикаємось із роллю парадоксу на війні. Маємо на увазі той факт, що поразка частини українських військ у боротьбі з одним противником (ВП) створювали передумови для об'єднання усіх сил для боротьби проти іншого (РСЧА).

Досвід бойових дій весни-літа 1919 р. виявив покращення як планування, так і реалізації крупних операцій ДА УНР, в яких поєднано класичні та нові прийоми ведення бою, зокрема вдалим було й використання стратегем. Користь мали і парадокси тогочасної війни. На жаль, стратегічні прорахунки та помилки оперативного рівня призводили тільки до короткотривалих успіхів.

3.2. Прояви воєнного мистецтва ДА УНР під час спільних бойових дій з ГА влітку – восени 1919 р.

Долучення ГА до боротьби проти РСЧА створювало значні переваги та нові можливості для об'єднаних українських військ. Однак важливим було правильне розподілення та часткова реорганізація нової військової потуги для використання у найефективніший спосіб. Такий підхід відповідає теорії воєнного мистецтва щодо об'єднання зусиль для досягнення кращого результату.

Цікавий аспект полягав у зміні планування та проведення бойових операцій наддніпрянцями ще до підходу основних сил наддністрянців. Так, незважаючи на поступовий відхід на нові рубежі оборони, перші намагались проводити локальні контратаки, а з 15 липня активність бойових дій виявила тенденцію до зростання [100, с. 89]. Значною мірою це було зумовлено

потребою розширення контрольованої території для достатнього розташування підрозділів ГА після їх переду через р. Збруч 16 – 17 липня.

Зазначаючи важливість необхідної території для розміщення ГА, ми перш за все маємо на увазі достатній операційний базис для її підтримання та існування. Також через збільшення військ на трикутній ділянці біля річок Дністер і Збруч зростали потреби постачання. На відміну від попередніх етапів боротьби загальна насиченість географічного простору підрозділами та частинами могла призвести до значних негативних наслідків, пов'язаних зі складністю їхнього належного забезпечення необхідними ресурсами. Саме тому належне облаштування вихідної бази та забезпечення можливостей реорганізації і відпочинку військових мало важливе значення для якісного використання в майбутньому їхнього бойового потенціалу.

Тому рішення українського командування дати певний час ГА на упорядкування становища виглядало доречним. У ньому поєднались як суто морально-психологічне розуміння людей, так і фаховий аналіз ситуації та перспектив використання наявних сил і засобів. Виправданість такого підходу можна порівняти зі скеруванням грошей на депозит у банку, їх можна використати одразу, але через певний час вони будуть більшими і вагомішими.

Крім розширення контрольованої зони і створення операційного базису, українські війська продовжували військові дії для виконання запланованих ще на попередньому етапі завдань. Зокрема відбувався наступ на Проскурів і Жмеринку, а також тривала боротьба за контроль над залізничною мережею у регіоні (до неї почали залучати й підрозділи ГА) [43, с. 63-78]. Активізація боїв призводила до підвищення напруги і збільшення втрат сторін.

У цьому контексті розрахунок українського командування міг полягати у виснаженні більшовицьких частин та вичерпанні ними резервів (змушені були вести боротьбу з іншими арміями). Проте такий підхід зумовлював обмежений розвиток воєнного мистецтва, бо досягнення результатів

відбувалось переважно за рахунок боротьби на виснаження, а не майстерності застосування сил і засобів. Щодо ворога, то він намагався підтримувати існуючий контингент на допустимому для здійснення оборонних операцій рівні. До прикладу, чисельність більшовицьких військ, які були задіяні у боях з формуваннями УНР, з червня – до середини липня 1919 р. зменшилася з понад 36 тис. – до понад 29 тис. Тобто відбувалось обмежене і досить повільне ослаблення угруповання противника, що все ж грало на користь українського війська. Проте досягти різкого обвалу фронту за таких умов було складно.

Постійний тиск армій УНР відбувався у несприятливий для РСЧА період наступу ЗСПР. Це вдало підмітив і Олександр Удовиченко, коли згадував про наслідки перекидання резервів для стримування просування білогвардійців. На його думку, такі дії привели до зменшення більшовицьких сил на основних напрямках наступу українців до 15 тис., що полегшило звільнення Проскурова 29 липня і сприяло подальшому просуванню вперед [100, с. 93]. Знову можна помітити цікавий, навіть парадоксальний елемент у тогочасному протистоянні різних військово-політичних сил у регіоні. Так, кількість ворогуючих сторін, що вели бойові дії одна з іншою переважно складало більше однієї. Відповідно, на протиставленнях та комбінаціях у боротьбі-перемир'ї можна було вести досить цікаву військово-дипломатичну гру. Водночас були можливості простого використання ситуації чи поєднання декількох варіантів. Зрештою протистояння противників між собою було вигідним і його наслідки на кінець липня – початок серпня 1919 р. мали для українських сил сприятливий характер.

Для кращого розуміння можливостей військ УНР та їх противників (в першу чергу РСЧА) розглянемо їхній військовий потенціал. Збройні сили УНР на 16 серпня 1919 р. налічували: 86 тис. (з них біля 32 тис. піхоти та 2 тис. кінноти бойового складу), 335 гармат, 1079 кулеметів, 9 бронепотягів, 26 літаків, 6 бронеавтомобілів. Викликає увагу значна насиченість кулеметами і гарматами, що надавало підрозділам можливості

використовувати їх вогневі потужності.

Водночас помітна незначна кількість кінноти попри те, що умови проведення бойових дій на теренах Правобережжя (особливо у південних регіонах) потребували мобільності військ, принаймні певної частини. Що стосується броньованих засобів захисту, то їхня кількість була незначною, особливо бронеавтомобілів, що зумовлювало відносно слабку підтримку піхоти. Крім цього, саме існування деяких видів озброєння свідчило тільки про можливий потенціал, натомість реальна ситуація виглядала складніше.

Так, реалізація вогневої потужності значною мірою залежала від забезпечення належною кількістю боєприпасів. Що ж стосується справності техніки, то тут питання наявності запасних частин і паливно-мастильних матеріалів також відіграло провідне значення для належного використання машин і врахування їхніх ТТХ при оцінці військової потуги.

Дещо детальніше зупинимося на співвідношенні та потенціалі найчисельніших родів військ. Зазначена нами значна диспропорція в кількості піхоти (32 тис.) та кінноти (2 тис.) створювала вплив на планування і проведення бойових операцій на всіх рівнях воєнного мистецтва. Цікавим у цьому контексті є повоєнний аналіз, здійснений Миколою Капустянським щодо значення та ролі кінноти. Він зазначив, що належно підготована і забезпечена достатньою кількістю озброєння кавалерія може чинити значний вплив на бойові дії, особливо в природно-географічних умовах Східної Європи, а у часи громадянської війни відігравати взагалі провідну роль [41, с. 18-19]. При цьому показовим є те, що теоретик підкреслював важливість застосування кінноти саме у революційні часи.

Щодо застосування українськими силами кавалерії упродовж 1917-1921 рр., то можна простежити досить специфічний парадокс, який водночас є невід'ємною складовою тогочасної епохи. Маємо на увазі, що попри зменшення ролі кавалерії упродовж Першої світової війни у боях часів революції вона стає знову актуальною. Значною мірою успішність дій вершників зумовлена можливістю швидкого проведення маневру відносно

піхотинців. Проте внаслідок розвитку воєнного мистецтва і технологій, піхота стала переважати кінноту. Так, ще у часи Карла фон Клаузевіца інфантерія розглядалась як основний елемент у війську, що підсилювався кавалерією та артилерією і вважався універсальною частиною армії за рахунок можливості ефективно вести і оборону, і атаку, та використовувати вогневе ураження ворога. Тому завдяки багатофункціональності і значної кількості піхоти можна було більш вільно обирати спосіб ведення бою. Водночас універсальність у всьому зумовлювала меншу ефективність у кожному з напрямків. Відповідно у маневруванні та проведенні неочікуваних наступальних операцій застосування кінноти створювало б потужніші переваги. Що стосується використання вогню (обстріл супротивника), то артилерія могла виконати це завдання ефективніше за інші роди військ, а з розвитком озброєнь завдавала ураження на все більшу дальність, наносячи значнішу шкоду неприятелю.

Перейдемо до оцінки чисельності основного противника, з яким на той час безпосередньо вели боротьбу армії УНР – РСЧА. Загальна кількість її ОС, що застосовувався проти українських військ, становила понад 29 тис. (25 тис. піхоти, 2,5 тис. кінноти, 684 кулемети, 137 гармат, 13 бронепотягів) [89, с. 508]. Та ці данні не вичерпують весь бойовий потенціал противника. Якщо ж до наведених сил додати і залоги на Правобережжі, тоді вийдемо на цифру в 40 тис. червоних [43, с. 136-137].

Відзначимо, що наведена інформація свідчить про те, що РСЧА на відміну від військ УНР мала більше кавалерії у співвідношенні з піхотою. Крім цього, існувала перевага у насиченості угруповання бронепотягами. До того ж кількість кулеметів та гармат була нижчою, що зумовлювало меншу щільність вогню на напрямках ведення основних боєзіткнень. Відповідно, угруповання РСЧА могли використовувати більшою мірою броньовані потяги та мобільне перекидання сил на загрозові напрямки, проте у разі прориву фронту ефективно протидіяти переважаючим військам їм було б проблематично.

Якщо проводити оцінку наведених сил у загальному контексті (беручи до уваги і ТТХ техніки та усереднені показники боєздатності військових), то вимальовується досить цікава картина. Фактично війська УНР майже в усьому переважали свого супротивника, особливо помітною була різниця у вогневій потужності. Крім цього, основні частини українських формувань можна було більш ефективно застосувати на лінії фронту на відміну від радянських, які значну кількість ОС тримали у складі залог, розосереджених на Правобережжі. Цьому сприяла активна боротьба українських повстанців, які не тільки порушували логістику та відтягали на себе частину окупантів, але й у разі підходу основних сил могли доєднатися до проведення з ними спільних військових операцій.

Окремо варто наголосити на важливості зміни стратегічних умов і переходу військ УНР у загальний наступ. Внаслідок довготривалої, переважно оборонної боротьби, яка в силу обставин призводила до поступового відступу, армії УНР не сприймалась більшовиками як серйозна загроза, що здатна розпочати потужний наступ. Відповідно елемент раптовості міг суттєво сприяти успіхам українських наступальних/наступальних операцій, бо ворог був недостатньо підготовлений до оборонних дій на напрямках основних ударів українських армій. Не додавали впевненості командуванню РСЧА і наступ ЗСПР та хаотичний стан управління на окупованих територіях.

Свідченням складної ситуації для більшовиків були спроби затримки наступу українських військ за допомогою надсилання значної кількості підрозділів «пачками», що полегшувало роботу українським військам [100, с. 65-66]. Наведена оцінка Олександра Удовиченка є важливою в контексті дій, спрямованих на розгром противника і виконання поставлених військовим керівництвом завдань. Тому з такої точки зору витрата більшовиками значної кількості військ з незначним коефіцієнтом користі (з огляду на його можливий рівень за зваженого застосування сил та засобів) була вигідною для українців.

Водночас, розглядаючи розвиток подій у контексті хаосу та відсутності вироблених планів РСЧА щодо протидії армії УНР, такі дії противника стають більш зрозумілими. Очевидно, червоні, побоюючись прориву українських сил і зважаючи на потребу підготовки оборони чи перекидання підкріплень у регіон, намагалися виграти час для реалізації відповідних заходів, витрачаючи на це частину своїх військ. Такий принцип застосування сил та засобів засвідчує незначний рівень воєнного мистецтва через обмеженість досягнутих результатів у порівнянні до задіяних військ. Проте така тактика все ж призупинила український наступ і змушувала витрачати сили на розгром ворожих частин.

Важливу роль у плануванні та веденні бойових дій відіграла тогочасна політична ситуація. При цьому найвпливовіше значення мали не стільки зовнішні обставини, як погляди українського проводу та погодження цілей і завдань між собою. Визначеність основного противника (більшовицькі сили) і пов'язані з цим бачення власних кроків вимальовувалися ще з моменту початку руху ГА на Наддніпрянщину. Що ж стосується обрання головної мети, якої прагнули досягнути, та відповідного напрямку проведення ключових операцій – існували дискусії. Крім політичних міркувань, були і суто військові чинники, які зумовлювали потребу вибору основної та проміжних цілей, враховуючи наявні сили та засоби. Також було важливо чітко оцінити потенціал противника і військову ситуацію у регіоні.

Влітку 1919 року обговорювалися два можливих варіанти наступу – напрямок на Київ та Одесу. Крім важливого значення цих міст як найбільш потужних (за чисельністю населення та економічним потенціалом) у тогочасній Україні, контроль над ними мав не тільки військове, але й політичне значення. Це зумовлювало активніше втручання політиків у військові справи. Значною мірою їхня зацікавленість полягала в контексті визначення доцільності напрямку наступу відповідно до використання можливих успіхів у веденні політичних та дипломатичних дій. Відповідно, відвоювання Києва розглядалось у контексті політичної важливості

посилення власних позицій, а Одеси – виходу до моря з можливістю налагодження зв'язків і кращого забезпечення необхідними товарами. Досягнення військових цілей зі звільнення Києва значно ускладнював відступ РСЧА, але завдяки наступу ЗСПР виникла можливість поступового відокремлення та оточення частини червоних військ (розташованих у Північному Причорномор'ї).

Деякі представники вищого старшинського складу УНР і галицьких політиків схилились до наступу на Одесу, натомість Симон Петлюра і Василь Тютюнник (начальник Штабу ДА УНР) висловлювались за рух в обох напрямках із зосередженням основного удару на Київ [16, с. 229]. Досить детально розбирав питання доцільності спланованих дій Микола Капустянський, який присвятив цій проблемі окремий розділ своєї праці [43, с. 96-103]. Український теоретик проаналізував не тільки військові дії та їх наслідки, але й політичні перспективи. На його думку, контроль над Одесою не гарантував належного забезпечення торгівельно- дипломатичних відносин (через блокаду Антанти), а перенесення бази до моря могло викликати загрозу оточення військами ЗСПР, крім цього, існував ризик наступу РСЧА з півночі та з Києва [43, с. 98-102].

Стосовно дипломатичних відносин, то довготривале ігнорування Антантою українського питання і ставка на білий рух мала незначну вірогідність до зміни в умовах успішного наступу військ УНР. Водночас, попри політичне значення Києва його контроль українцями не обов'язково зумовлював початок підтримки з боку держав Антанти (приклади цього були з часів відновлення УНР). Що ж стосується загрози з боку ЗСПР, то Микола Капустянський досить доречно застерігав від їхньої небезпеки, враховуючи, що Чорне море контролювалося флотом країн Антанти.

З військової точки зору озвучений українським військовим теоретиком можливий наступ більшовиків з північного та північно-східного напрямків становив небезпеку, і при цьому не тільки безпосередню. За умов протягання комунікації українських частин уздовж Дністра – до Одеси, поставало

питання прикриття логістичних маршрутів. Ще досить свіжим був приклад подій весни 1919 р., коли частина ДА УНР опинилась відрізаною від основних військ і перейшла на територію Румунії, де була інтернована. Відповідно, це спричиняло додатковий тиск на військових, зумовлюючи альянсу до неприємного досвіду.

Наскільки ж пропонований українським керівництвом план відповідав тогочасній теорії ведення війни? У контексті воєнного мистецтва переважно уникають розпорошення власних сил та засобів, а натомість, намагаються тримати основні війська у можливості вчасного збору та завдання рішучого удару противнику. З такої позиції поділ зусиль на два напрями (Київ та Одесу) виглядає не зовсім доречним попри спрямовування основних сил для виконання завдань в одному напрямку. При цьому, ще зі Стародавнього часу основні принципи ведення війни стосуються намагання створити такі умови, за яких перемога у повній мірі була б гарантованою, а ворог розгромлений [88, с. 22-23]. Відповідно, оцінка результату наступу мала врахувати якнайбільшу кількість змінних складових тогочасної ситуації для зменшення ризиків під час проведення військових операцій.

Якщо ситуація не сприяє веденню наступу, а потенціал власних військ не дає запоруки здобуття перемоги, чи не доречніше відкласти його на більш сприятливий час? В абстрактно-теоретичній площині такий варіант є не тільки можливим, але й доречним. Що ж стосується реального ведення війни, то реалізація відповідних планів часто потребує збігу сприятливих умов. Крім цього, важливе місце посідають духовні та морально-психологічні складові, залежні від людської природи та розвитку соціуму, що також накладають відбиток на прийняття рішень. То чи могли війська УНР залишитись в обороні?

На перший погляд, відмова українських сил від проведення широкомасштабного наступу наприкінці літа 1919 р. була досить реалістичною. Зокрема цьому сприяли неузгодженість питань з Антантою щодо спільних дій проти більшовиків та загроза прямої конфронтації із

ЗСПР. Окремо наголосимо на слабкому матеріально-технічному забезпеченні наявних в УНР військ, бо вирішення цього питання в контексті ведення подальших бойових дій відіграло важливу роль. Проте розв'язання відповідного завдання зумовлювало виникнення дилеми, яка водночас була наслідком тогочасної військово-політичної ситуації.

Парадоксальність полягала у складності належного забезпечення армії та адміністративного апарату з підконтрольної території в умовах обмежених зв'язків із сусідніми країнами з одного боку, та наявних шансів на швидке покращення становища вже зі звільненням нових регіонів з іншого. Зокрема М. Капустянський, аналізуючи директиву Штабу ДА УНР ч.2067/К, наголошував на плануванні і проведенні військових операцій з розрахунком на захоплення боєприпасів у противника або з полишених ним районів, як на «...головний та майже єдиний засіб забезпечення наших армій» [43, с. 104]. Крім цього, розширення контролю на значнішу кількість українських земель сприяло використанню наявних на тих теренах ресурсів для економічних зв'язків із закордоном та купівлею необхідного майна.

Відповідно, війська УНР фактично опинились у ситуації, коли гарних варіантів не залишалось, а довготривале зволікання могло відбитись на перебігу майбутньої боротьби. В таких умовах 2 серпня 1919 р. розпочався широкомасштабний наступ і впродовж двох тижнів було досягнуто значних успіхів – звільнено Жмеринку (9 серпня), Вінницю (10 серпня), Старокостянтинів (14 серпня) та Шепетівку (16 серпня) [16, с. 230]. Подальші дії українських військ також були успішними, що дозволило поступово звільнити сусідні райони Правобережної України. Так, 19.08 здобуто Козятин та Умань, 21.08 Бердичів, 24.08 Фастів і Білу Церкву, ще й 21.08 війська УНР увійшли в контакт з передовими частинами ЗСПР неподалік Шполи [100, с. 105-107]. Таке просування фактично відрізало залишки більшовицького угруповання, що не встигло відійти з південних регіонів Правобережжя. Відтятий від залізничного сполучення противник був приречений на подальший розгром. Щодо зустрічі з передовими частинами

білих, то район їхнього просування був досить далеко від р. Дніпро, що вже тоді становило ризику для реалізації українських планів.

Кульмінацією наступу стало зайняття столиці українськими військами 30 – 31 серпня 1919 р. Проте конфлікт із загонами ЗСПР, що вступили до Києва 31 серпня, у поєднанні з нечіткою політичною ситуацією призвели до відступу українських формувань з міста та негативно вплинуло на морально-психологічний стан бійців [16, с. 231-232]. Відповідно, основної мети кампанії не вдалось досягнути. Невдоволення та розчарування ситуацією відбилась і на ставленні між українськими військовими. Зокрема Симон Петлюра у своїй Директиві від 6 вересня 1919 р. (гриф секретності: Дуже таємно) писав про значну деморалізацію козаків (як запоріжців, так і галичан) і недовіру до старшин через відступ від Києва, вбачаючи у цьому зраду національних інтересів, що спонукало частину з них переходити до повстанців [65, с. 279-280]. Таким чином, не відбулось і покращення бойового духу, яке могло становити одну із цілей кампанії.

Проте існував ще південний напрямок – на Одесу. Попри сильний спротив 45, 47, 58 дивізій РСЧА і доданих до них підрозділів вдалося не тільки відбити удари, але й розгромити більшість військ противника (тільки за 1-3 вересня захоплено понад три тисячі полонених і два бронепотяги) [43, с. 168-176]. Значною мірою такі результати вдалось досягнути завдяки вправному командуванню та стійкості українських бійців. Проте Одеса вже була під контролем ЗСПР, які поступово рухались у напрямку українських військ [52, с. 560]. Відповідно, на південному напрямку успіхи також були обмеженими, і основних цілей не було досягнуто.

На нашу думку, серед основних причин стратегічного неуспіху військ УНР під час наступу на Київ – Одесу особливої уваги заслуговують ті з них, на які переважною мірою українські сили могли впливати самостійно. Окрім цього, вагомих політичних чи військових змін у регіоні, що могли б відбитися на організації та проведенні розглянутої кампанії, не

простежувалось. Відповідно, більшість невдач залежали або від дій української сторони, або її безпосередніх противників. Перші можливі загрози почали проявлятися ще на стадії планування та початковому етапі кампанії.

Потреба активного використання маневрування на значному просторі й відмінності у веденні боїв від Першої світової війни вимагали обізнаності та наявності відповідного досвіду у військових. Особливо такі виклики стали актуальними із залученням ГА, яка не мала досвіду збройної боротьби у специфічних політичних та природно-географічних умовах Наддніпрянщини. На цьому слушно наголошував Микола Капустянський, аналізуючи організацію та спосіб ведення бойових дій ГА і проводячи паралелі з австро-угорською армією [43, с. 24-29]. Тому під час підготовки наступу потрібно було враховувати зазначені особливості галицьких формувань.

На реалізацію кампанії вплинуло й обрання відповідного плану наступу. Згідно з початковим варіантом Штабу ДА УНР (який все ж не було прийнято), передбачалося здійснення наступальних дій із активним залученням маневрування, що дозволило б досягнути позитивного результату вже упродовж двох тижнів (зайняття Києва 22-24 серпня) [43, с. 104-105]. Натомість було надано перевагу більш сталому, але стійкому просуванню. Саме це вплинуло на підсумок операції та збільшення терміну її проведення на тиждень (у порівнянні із розрахунками згаданого штабу це становило затримку до 50%).

Окрім зазначеного, вагоме місце посідало матеріально-технічне забезпечення військ, особливо боєприпасами. Про неналежний рівень їхнього постачання та обмежену кількість свідчили й офіційні відозви С. Петлюри, у яких він закликав селян поділитися з військом набоями, зброєю та іншим гарматним майном, що опинилось у них за часів революції [65, с. 275]. Обмеженість у ресурсах призводила до зменшення ефективності підрозділів і як наслідок – зниження темпів просування та нанесення втрат противнику.

Що стосується оцінки дій ворога та його сил, то, ймовірно, українське керівництво дещо недооцінило небезпеку угруповань РСЧА. Наприклад, проти Східної групи (правий фланг військ УНР) було зосереджено значну кількість більшовицьких підрозділів, що створювало диспропорцію у порівнянні із співвідношенням чисельності українських військ та їхніх противників на інших напрямках. Навіть після розгрому Вапнярської групи і частин 45 дивізії з суміжними формуваннями залишки РСЧА у кількості 15-18 тис. продовжували тиск на втричі менш чисельну групу під керівництвом Юрія Тютюнника [100, с. 109]. Тобто до половини більшовицьких сил, що знаходились на Правобережжі, діяли проти одного з трьох угруповань українських військ. При цьому, попри стратегічне оточення, сили РСЧА продовжували активно наступати (загрожували Жмеринці) і навіть їх частина прорвалася через українські позиції та пройшла до Коростеня, отримавши за це високу оцінку з боку М. Капустянського [43, с. 173-174]. Відповідно задум українського керівництва із зосередження потужних, але все ж чисельно обмежених частин проти кількісно переважаючих сил противника був дещо ризикованим. Крім цього, Східна група повинна була не тільки прикривати фланг основних військ при наступі на Київ, але мала завдання відвоювати стратегічно важливі залізничні станції на Півдні для подальшого звільнення Одеси.

Якщо оцінювати проведення операції у стратегічному вимірі, тоді виникають питання до вищого військового та військово-політичного керівництва. Певною мірою недалекоглядним видається прийняття рішення про масштабну наступальну операцію без чітких гарантій та зобов'язань від ключових гравців у регіоні. Маємо на увазі країни Антанти і підтримувані ними ЗСПР. Зрештою саме ця обставина призвела до труднощів зі звільнення територій. При цьому на важливій ролі установлення спілок та знання замислів і стратегій сусідніх держав для організації та ведення успішних бойових дій наголошував ще Сунь-Дзи [88, с. 49]. Відповідно, можна простежити ризикованість дій українського керівництва на етапі планування

та з початку ведення стратегічної операції. Найбільш помітним це було у відсутності забезпечення надійних умов для використання досягнутих військами результатів.

У цьому контексті розгорнуто оцінку українському проводу (як військовому, так і політичному) подавав колектив авторів «Історії Українського війська...». Зокрема: «Зараз після випадків у Києві, а може й раніше, треба б було всій армії чим-дуж відтягнутися напр., на лінію Рудниця-Винниця-Шепетівка. Добре забезпечившись від обох ворогів, можна було дати відпочинок армії, а далі – чекати розвязки подій...маючи який місяць спокою, можна б було армію упорядкувати...збільшити та подбати за краще вивінування (забезпечення – ред. Д.З.)» [52, с. 564-567]. Цікавим є уточнення про зайняття вигідних рубежів для оборони ще до виходу на позиції для безпосереднього проведення наступу на Київ.

На нашу думку, таке уточнення може свідчити про не підтримку ідеї проведення повномасштабної операції з наступу на Київ – Одесу. Зокрема, на це вказує поданий варіант рубежів, які б мали бути враховані при створенні тимчасової лінії фронту. Обґрунтовуючи свою позицію, дослідники навели варіанти організації та забезпечення армії з подальшою підготовкою до ведення бойових дій вже проти ослаблених противників (РСЧА та ЗСПР). На нашу думку, наведені вище оцінки досить слушні, а пропоновані варіанти дій відповідають теорії воєнного мистецтва.

Відзначимо і вагомість важливої складової ведення стратегічного наступу – врахування можливої реакції ворога (у тому числі психологічної). На створенні для противника можливості мати шляхи до відступу при оточенні наголошували ще давні військові мислителі [88, с. 34]. Відповідно, перекинувши відхід більшовикам з Правобережжя, армії УНР залишила тим або капітуляцію, або рішучий прорив, на який зрештою частина червоних і пішла. Водночас для напрямку основного удару РСЧА обрала більш зручний маршрут – на північ, щоб менше залежати від переправ на Дніпрі. Тому, ведучи основний наступ на Київ та перекинувши відступ червоним, українські

війська опинились під загрозою наступу з півдня та півночі, а зі сходу – невизначеність з білими. Тобто основні ударні частини УНР опинялись у напівоточенні і при цьому така ситуація створювалася свідомо. Значною мірою так сталося внаслідок умовної лінії фронту, що простягалась уздовж підконтрольних населених пунктів на кінець серпня – початок вересня 1919 р. Для її утримання необхідно було мати достатню кількість військ, а за їхньої обмеженої чисельності з'являлась потреба поступового відходу на зручніші рубежі для ведення оборони. Таким чином, значну кількість сил та засобів було витрачено практично без користі, натомість полегшено наступ ЗСПР (зайняли значні території меншими силами та засобами).

Відступ від Києва і загальна невдача наступальної кампанії мала і важливі внутрішньополітичні наслідки. Зокрема поступово загострювались суперечності та наростав конфлікт між проводом УНР і ЗоУНР, вагому роль у якому відіграло ставлення до білого руху і майбутнє ведення збройної боротьби. Військовий провід ГА все більше дистанціювався від ДА УНР та наголошував на безпосередній підпорядкованості диктатору Є. Петрушевичу, а справу зі здачею Києва, попри її значний резонанс, особливо у суспільно-політичному вимірі, поступово звели нанівець [50, с. 67-69]. Помічаємо, що політична та військова стихії, тісно переплітаючись між собою, створювали досить небезпечні виклики для майбутнього української справи.

Загалом під час планування та здійснення стратегічного наступу на Київ- Одесу військами УНР виявлено як сильні сторони, так і помилки. Перші стосувалися окремих операцій, в яких застосовано і розвинуто важливі прийоми воєнного мистецтва (несподіваність наступальних дій, мобільність та злагодженість ударів на конкретних ділянках фронту; наполегливість у реалізації бойових завдань тощо). Помилки ж стосувалися прорахунків щодо ймовірних дій противника за критичної ситуації, невдалого розподілу військ на напрямках, повільного просування через низьку маневровість частини військ (особливо ГА) тощо. На нашу думку, найбільш значущою була

помилка щодо прийняття рішення про саме такий формат стратегічного наступу.

Попри події в Києві 31 серпня 1919 р. повноцінна війна між українськими та білогвардійськими військами відтягувалась. Генерал Антон Денікін віддав наказ про наступ на контрольовані військами УНР Вінницю та Жмеринку ще 4 вересня, але бої з РПАУ(м) призупинили реалізацію цього плану [50, с. 78-79]. Що стосується українського війська, то воно значною мірою залежало від прийняття рішень вищими політичним та військово-політичним проводами УНР та ЗоУНР. Останні у свою чергу намагалися продовжувати займати обережну вичікувальну позицію та турбувались про залагодження внутрішніх суперечностей і подолання кризи після відступу військ з Києва.

Взагалі політична обстановка наприкінці літа – початку осені 1919 року значною мірою вплинула на перебіг збройної боротьби на території України та вчергове засвідчила підпорядкування військових рішень – політичним, зокрема постійні контакти з країнами Антанти і сподівання на порозуміння і підтримку спільної боротьби з більшовиками (у тому числі припинення ембарго) зумовлювали обережність у відносинах із ЗСПР та прагнення уникнути конфліктних ситуацій [100, с. 115]. Відповідно, українське командування намагалося домовитись про узгоджену лінію розмежування із білими. Крім спроб порозуміння на місцях, здійснювалися заходи із залагодження суперечностей на загальнодержавному рівні. Проте генерал М. Омелянович-Павленко зазначив, що при обговоренні питань встановлення демаркаційної лінії та узгодженої боротьби проти більшовиків, російські офіцери не бажали вести реальних переговорів і переходили до політичних тем (тут було виразне несприйняття українського національного руху) [60, с. 201-205]. Цим біле керівництво засвідчувало небажання не тільки у політичному, але й військовому вимірах сприйняти зміни на стратегічному рівні щодо розстановки сил у регіоні. Тим самим воно послаблювало свої позиції та зменшувало шанси на перемогу над

більшовиками, що було недалекоглядним.

Отже, українське керівництво виходило зі стратегічних оцінок недоцільності розпорошення загальних антибільшовицьких сил. Тому припускаємо, що провід УНР сподівався на подібну позицію очільників ЗСПР. Проте для розуміння противника виявилось недостатнім здійснення аналізу ситуації відповідно до логіки воєнного мистецтва. Потрібні були ще й якісні розвідувальні відомості про його реальні військові та політичні наміри.

Значною мірою саме тому український провід зазнав прорахунку як під час планування наступу на Київ-Одесу, так і в подальших оцінках дій білогвардійців. Тобто опертя на теоретичні аспекти повинне підкріплюватись аналізом актуальних подій і явищ. Відповідно, важливу роль відіграють дані розвідки, на основі яких можна більш обґрунтовано вести мову про плани ворога. Вони і є одним із ключових елементів пізнання дійсності в умовах обмеженого поширення інформації та її спотворення на війні. Сам процес виокремлення важливих даних та спроби розуміння дійсного перебігу подій потребує зваженості та значних інтелектуальних здібностей. Такий підхід сприяє прийняттю більш адекватних і доцільних рішень. Сунь-Дзи ж зазначав, що: «...той, хто знає ворога й себе, ніколи не програє війни; той, хто не знає ворога, але знає себе, інколи виграє, а інколи програє; той, хто не знає ні себе, ні ворога, програє кожну баталію» [88, с. 21] Відповідно, для керівництва армії УНР ще важливішим елементом у вибудовуванні подальших планів та ведення бойових дій ставали відомості про наміри ЗСПР.

В цей час важливим аргументом в реалізації планів провідними військово-політичними потугами залишалась армія. Значною мірою саме її обмежений потенціал на початку вересня 1919 року не дав змоги провину ЗСПР реалізувати масштабний наступ проти УНР. До того ж потреба ведення боїв із залишками РСЧА і українськими повстанцями призводила до відтягнення частини збройних сил для здійснення відповідних операцій. За таких умов відомості УНР щодо стану денікінських військ були обмеженими

та неточними, зокрема при оцінці загальної чисельності ЗСПР повідомляли про 240 тис., проте реально проти УНР могло бути зосереджено біля 15000 піхоти і 2200 кінноти (з урахуванням залог у низці населених пунктів) [50, с. 84-86].

Що стосується українських сил, то їхня кількість становила близько 70 тис. осіб, з них понад 25 тис. – бойового складу, при цьому як ДА УНР, так і ГА мали приблизно однакову чисельність бійців та погане матеріальне забезпечення [16, с. 234]. Порівнюючи потуги військ УНР і ймовірних сил ЗСПР у цьому регіоні, помічаємо достатню перевагу в ОС перших. Проте обмеженість матеріально-технічного оснащення та потреба утримувати частину сил проти більшовиків дещо нівелювали різницю між сторонами. Своєрідним підтвердженням проблем з військовою амуніцією є відозва С. Петлюри до селянства (поширено після 10 вересня 1919 р.), яка, повторюючи аналогічне звернення за серпень, містила доповнення (за передачу військового майна до армії, цивільні вже отримали б грошові виплати) [65, с. 275]. В цей час все більш очевидною стає проблема забезпечення озброєнням військ. До того ж оцінка настроїв суспільства теж не була оптимістичною (вже треба було його мотивувати коштами для передачі амуніції своєму війську).

Поступово керівництво білого руху почало активізувати свої дії щодо підготовки та початку наступу на війська УНР, зокрема 14 вересня 1919 року вийшли розпорядження головнокомандувача ЗСПР про початок бойових дій з українцями [50, с. 338]. Того ж дня у звіті ДА УНР йшлося про обстріли денікінців, що призвело до висунення підрозділів Волинської групи та взяття в полон однієї роти противника біля ст. Затишшя. Ці події свідчили про початок збройного протистояння, ініційованого саме російською стороною.

Підтвердженням серйозності намірів ворога стало посилення тиску і проведення військами ЗСПР наступу 18-19 вересня біля низки зайнятих арміями УНР населених пунктів [50, с. 345-346]. Такі дії вже засвідчували про початок здійснення росіянами повномасштабного та чітко спланованого

наступу.

З українського ж боку невідповідність до атак і запізнена реакція на агресію білих констатує недоліки в оцінці намірів противника та обмежену ефективність розвідки. Окрім цього, помітними стали втрати можливостей до налагодження кращої протидії нападу, що могли бути здійснені як власними ударами на випередження, так і посиленням заздалегідь підготованої оборони. У контексті завчасних приготувань українські сили могли використати відносно тривалий період затишшя на східному і особливо південному напрямках (після розгрому більшовицьких військ на початку вересня) та створити передумови для захоплення нового противника зненацька. Тим самим було б застосовано принцип раптовості, який міг бути корисним не тільки при нападі (на який не зважувалося вище керівництво УНР), але й при захисті. Також заздалегідь зібрані і розміщені на завчасно підготованих рубежах війська не тільки могли стримувати ворога, але й поступово виснажити його наступальний потенціал. Після цього, маючи сконцентровані сили на вигідних для дій рубежах, війська УНР мали б сприятливіші умови для переходу в контрнаступ.

До кінця вересня 1919 року через концентрований наступ основних сил ЗСПР війська УНР почали поступово відступати. Було втрачено важливі залізничні станції Балту та Бірзулу, що допомагало білим покращити логістику і продовжити просування попри затримку через спротив РПАУ(м) [50, с. 122-125]. До речі, більш активне залучення останньої та узгодження спільних бойових дій проти російських військ могло б покращити ситуацію для УНР. Тоді можна було б вести мову про посилення своєї позиції та погіршення ворожої завдяки створенню нових союзів і розгрому ворога без витрати своїх сил. Проте повною мірою скористатися такою нагодою військово-політичне керівництво УНР не змогло.

Додаткова складність для українських сил полягала в потребі утримання частини військ на різних напрямках з огляду на розвідувальну інформацію про сили ворога на різних ділянках фронту. Відповідно до якої

ЗСПР мали значне угруповання на Київському напрямку – до 20 тис. багнетів і 4 тис. шабель (при загальній кількості ОС угруповання в 34 тис. і 7 тис. відповідно). Тобто українське військове керівництво за умови належної поінформованості мало б зважати на загрозу з району Києва.

Саме тоді наведена чисельність денікінців була суттєво завищеною, а частина з підрозділів ще й була задіяна у боях проти РСЧА [50, с. 129]. Тому чималі українські сили очікували на можливу загрозу звідти, звідки ворог не мав достатньо сил для наступу, замість посилення південно-східних рубежів, де була дійсно складна ситуація.

Так, перебуваючи у стані очікування, українські війська потрапили у ситуацію, при якій частина їхніх підрозділів була змушена відступати під ударами переважаючих сил противника. У той самий час значна кількість інших формувань перебувала у відносній бездіяльності. Якби частину останніх долучили до протидії ворогу на загрозовому напрямку, перебіг і наслідки боїв, ймовірно, були б сприятливіші для УНР.

Попри провал в підготовці до бойових дій на початку наступу білих поступове надходження резервів на південному напрямку зумовлювало появу можливостей для досягнення переваги над противником. Особливе значення мало залучення до бойових операцій кращих формувань наддніпрянських військ УНР, зокрема угруповання Запорожців. Вони не тільки зупинили наступ ЗСПР, але й завдали їм поразки в районі Вапнярки [50, с. 162-170]. Водночас на ділянках фронту, виділених частинам ГА, ситуація залишалась складною.

Значною мірою важкість протидії ЗСПР полягала в активному використанні останніми кінноти та пристосованості до маневреного ведення війни на відміну від галицьких частин, яким через це було складно протистояти противнику [16, с. 235]. Доречно відзначити, що вчергове досвід ведення війн у часи Української революції підтверджує посилення ролі кавалерії і її суттєвий вплив на хід військових операцій у порівнянні з Першою світовою війною.

При цьому особливо помітною роль кінноти була на стратегічному рівні, коли використання як окремих кінних формувань, так і діючих у складі піхотних з'єднань призводило до отримання переваги над противником за рахунок наявності значної маневреної одиниці. Водночас навіть малі загони кавалерії могли підвищити шанси на досягнення перемоги, проте їхній вплив був обмежений тактичним або тактично-оперативним рівнями.

Наприклад, у боях за Цибулів 11 жовтня 1919 р. український кінний відділ розгромив залозу та розігнав до 150 піхотинців та 30 вершників, захопивши їхній обоз та штабс-капітана. Помічаємо, що раптовість атаки та рішучість і сміливість воїнів сприяли розгрому супротивника. При цьому українських кіннотників було менше, але це не стало на заваді наступальним діям.

Значно погіршили умови життя та виконання поставлених завдань у військах поширення тифу і погане забезпечення, що призводило до багатотисячних втрат та перевантаження шпиталів і обозів. Наприклад, наприкінці жовтня тільки в ГА було біля 10 тис. хворих, а в ДА УНР ситуація була подекуди ще гірша (внаслідок блокади Антанти медикаменти не можливо було закупити, що посилювало негативні наслідки епідемії) [50, с. 179-181].

Крім небезпечної дії на здоров'я та життя бійців та їх морально-психологічний стан, тиф вплинув і на інші складові українського війська. Поширення інфекцій погіршувало умови лікування поранених воїнів, а перевантаження обозів та шпиталів ускладнювало пересування частин. Така ситуація зумовлювала зменшення маневреності українських загонів та створювала додаткові складнощі при відбитті можливої атаки супротивника. За цих обставин потреба переміщення значної кількості поранених у тиліві райони для розміщення та лікування викликала посилене використання залізниць і зумовлювала додаткове навантаження на транспортну мережу.

У свою чергу такий стан справ призводив до зниження ефективності перекидання військ, а за умов обмеженої кількості залізничного транспорту і

палива до нього міг призвести до серйозної кризи в логістиці. Внаслідок останньої ж виникала загроза пониження боєздатності підрозділів і їхньої ефективності. Знову помічаємо посилення прояву принципу «тертя» на війні, який впливав на планування і проведення військових операцій.

За таких обставин становище військ УНР ускладнювалося. Так, прорив військ ЗСПР біля Вапнярки 22 жовтня був ледве відбитий наступного дня зусиллями козаків й старшин (особливо відзначились Запорожці і 3 Залізна дивізія) [50, с. 190-197]. Згадані події засвідчували потребу більш обачного планування та ведення бойових дій і підтвердили існування відповідного недоліку українського військового керівництва того часу. Крім цього, помічаємо важливість наявності маневрених підрозділів, зокрема у резерві, для вчасного реагування на прорив фронту противником.

Схеми розташування ворога (створені ГШ УНР) наглядно показують поступове просування військ ЗСПР, незважаючи на втрати ОС (подані на цих схемах) упродовж жовтня 1919 р. Помічаємо, що після постійного тиску і помірного руху денікінські загони зрештою почали просуватись у напрямку до ст. Вапнярка. Крім цього, цікавими є карти, подані у монографії Михайла Ковальчука і присвячені відображенню перебігу основних бойових дій між військами УНР та ЗСПР упродовж осені 1919 р. [50, с. 474-482]. На них можна побачити динаміку змін у розташуванні сил сторін та простежити залежність просувань внаслідок здійснення маневрів (як на тактичному, так і оперативному рівнях). Особливо доречним таке наочне позиціонування руху військ є з огляду на відображення масштабних та концентрованих наступів і контрнаступів. Водночас цікаво порівнювати їхні наслідки згідно із задіяною кількісною компонентою сил, засобів та реальних наслідків (маємо на увазі зміни глибини і напрямків просування).

Загалом бойові дії сторін до кінця жовтня 1919 р. можна охарактеризувати як постійне чергування наступу й оборони та здійснення зустрічних боїв. Особлива різниця полягала у зміні масштабів боїв та їхнього ведення у контексті бойових дій на оперативному рівні. Частково про

формування та теоретичне опрацювання таких змін згадував В. Петрів, коли описував деякі з нових досягнень за підсумками військового досвіду початку ХХ ст. [76, с. 1-2].

Відзначимо, що особливістю протистояння військ УНР і ЗСПР було використання маневру та боротьба за важливі залізничні вузли. Окрім цього, просування білих відбувалось з урахуванням розташування частин ГА та ДА УНР. Зокрема прорив військ ЗСПР відбувся фактично через позиції галичан та їхнього стику з розташованими загонами наддніпрянців. Цікавим є те, що рух білих був обмеженим за швидкістю просування та просторовою можливістю здійснення відповідного маневру.

На нашу думку, попри складність протидіяти такому удару, все ж можна було не допустити прориву противника до Вапнярки й оперативного оточення розташованих на півдні українських військ. Підтвердженням цьому стало відновлення лінії фронту та ліквідація прориву, здійснена підрозділами запорожців, киян (повстанці Ю. Тютюнника) та 3 Залізною дивізією з подальшим стримуванням фронту для забезпечення планової евакуації військ [60, с. 218-223]. Отже, за належного контролю за ситуацією, вище керівництво могло б завчасно відвести частину з перерахованих вище формувань для збереження станції за українськими військами та належного утримання як фронту, так і запілля.

У подальшому на становище війська та виконання ним поставлених задач ще в більшій мірі почали впливати не тільки епідемія, але й події політичного характеру. Маємо на увазі прагнення до переговорів з А. Денікіним з боку військово-політичного проводу наддністрянців. Зокрема після таємного обговорення та подальшого узгодження деталей ГА увійшла до складу ЗСПР [50, с. 226-251]. Ця подія мала багато негативних наслідків для українського національного руху. Що ж стосується безпосереднього впливу на війська УНР, то вони зазнали не тільки значної втрати своїх сил і потенціалу, але й морально-психологічного удару. Зрозуміло, що все це не могло не відбитися на перебігу подальших бойових дій.

Складне матеріально-технічне становище, епідемія тифу та перехід ГА до ЗСПР у поєднанні з продовженням наступу останніх змушували військово-політичне керівництво УНР вдаватися до активних заходів з виходу зі скрутної ситуації. Упродовж середини та кінця листопада, втративши Жмеринку і Могилів-Подільський, поріділе українське військо відступало на північ для перегруповування у районі Проскурів-Старокостянтинів і подальшої реорганізації відповідно до задумів командарма В. Тютюнника [16, с. 236-238].

Отже, впродовж бойових дій проти ЗСПР війська УНР відразу опинились у складному становищі через невизначеність політичного керівництва. Це завадило використати перевагу в ОС для завдання поразки противнику у вересні 1919 р. Військове керівництво теж діяло не завжди вправно, особливо це стосувалося збору розвідданих, забезпечення злагоджених дій тощо. Обмежена маневреність українських військ теж була важливою причиною невдач. У боях вдавалося виявити і сильні сторони українського воєнного мистецтва, особливо наддніпрянцям, які були більш рухливими і мали значний досвід революційної війни. Навіть попри епідемію та перехід ГА на бік ЗСПР окремі частини ДА УНР виявили дієздатність і якісне мистецтво контрударів для забезпечення відступу основних сил.

ВИСНОВКИ

Враховуючи особливості нашого дослідження, зокрема його теоретичну складову, важливе значення мало осмислення праць авторитетних військових теоретиків. Серед них особливо доречним став доробок Карла фон Клаузевіца, в якому, на нашу думку, подається один з найбільш вдалих зразків аналізу воєнного мистецтва у відповідній площині. Саме тому підходи пруського класика разом з рекомендаціями інших провідних військових теоретиків було використано під час нашого дослідження.

Негативні військово-політичні та соціально-економічні обставини наприкінці 1917 р. обумовили деморалізацію та занепад українізованих частин колишньої РІА, а тому тягар ведення бойових дій упродовж І радянсько- української війни часто брали на себе малочисельні добровольчі підрозділи. Така обмеженість придатних для використання сил суттєво вплинула на вияв воєнного мистецтва. На ньому позначився й рівень бойової якості формувань, чисельна перевага противника, особливості революційних настроїв у суспільстві, а також нові параметри збройного протистояння. За таких обставин війська УНР до середини лютого 1918 р. змушені були діяти в обороні, ще й співвідношення поразок-перемог було не на їх користь. Попри це вони все ж виявили певний рівень воєнного мистецтва. Прикладом стала досить вдала (хоча й короткочасна) стратегічна оборона Правобережжя І-м Українським корпусом генерала П. Скоропадського, яка супроводжувалась успішними діями на тактичному та оперативному рівнях. Попри низку помилок у боях на Лівобережжі та під час оборони Києва відзначимо вдалий розгром повстання з центром на заводі «Арсенал». Тоді українські загони виявили необхідну взаємодію, а також застосували вдалу тактику дій у місті.

Новий етап розвитку воєнного мистецтва військ УНР пов'язаний зі зміною стратегічної ситуації в ІІ половині лютого 1918 р. – вступ до бойових дій союзних збройних сил Німеччини й Австро-Угорщини. Така перевага

дозволила українським формуванням перейти від оборони до активних наступальних дій. У тісній взаємодії з союзниками війська УНР звільнили більшість території України.

Загалом українське воєнне мистецтво в кінці 1917 – на початку 1918 рр. виявило не тільки універсальні, але й самобутні риси. Відзначимо мобільні дії малочисельними загонами вздовж залізниць, а також швидкий маневр на полі бою. Помічаємо прилаштування до специфіки сутичок у місті – напрацювання тактики «зачистки» окремих ділянок. Окрім цього, частину досвіду Першої світової війни (взаємодія підрозділів, вогнева підтримка наступу/відступу тощо) теж намагалися пристосувати до нових умов. Було зауважено й використання української козацької спадщини не тільки для покращення морально- психологічного стану бійців і взаємодії в підрозділі, але й з метою урізноманітнення військових хитрощів. Це сприяло маневровій обороні та рішучим і досить неочікуваним наступальним діям. В цілому характерними рисами ведення бою кращими українськими частинами стали гнучкість, швидкість, ініціативність і ризикованість. Водночас першорядну роль у застосуванні збройних сил відігравали політичні рішення проводу країни. У поєднанні з недоліками в організації та керівництві військами це часто негативно відбивалось на загальних результатах бойових зіткнень.

Відновлення активних бойових дій формуваннями УНР розпочалося під час антигетьманського повстання в листопаді 1918 р. Певна хаотичність зіткнень і слабкий контроль над силами і засобами все ж не завадили військам Директорії здобути швидку перемогу над армією Гетьмана П. Скоропадського. Провісником цього став переможний бій загону Січових Стрільців під Мотовилівкою, в якому він виявив високу майстерність тактики в зустрічному бою.

Подальша трансформація повстанських формувань у регулярну армію ускладнилась початком II радянсько-української війни та викликами польсько-українського збройного протистояння. Попри дещо краще співвідношення сил і засобів у порівнянні з противниками (ніж це було в

кінці 1917 – на початку 1918 рр.), війська Директорії УНР і надалі поступалися чисельністю ворогам. Також дуже помітним залишався вплив політичної складової на дії військових. Все це створювало додаткові ускладнення належному вияву воєнного мистецтва на початковому етапі його розвитку в кінці 1918 – на початку 1919 рр. Зокрема на стратегічному рівні часто приймалися невдалі моделі застосування сил та засобів, що не враховували реалії тогочасної обстановки та потреби оборонних дій. На оперативному і тактичному рівнях ситуація також була суперечлива, особливо на першому.

Особливої уваги заслуговує організація широкомасштабного наступу об'єднаних українських армій на Київ-Одесу в серпні 1919 р. Відповідні дії становлять окремий етап розвитку українського мистецтва (особливо помітно це на стратегічному рівні). На жаль, якісне військове планування та початкові успіхи на полі бою зіткнулись із прорахунками військово-політичного характеру щодо позиції ЗСПР та ефективною протидією ворога. Внаслідок цього (попри низку успішних операцій) згаданий наступ не досягнув поставлених цілей, бо українські армії втратили Київ.

Наприкінці вересня об'єднані українські війська під ударами противника розпочали відступ, під час якого виявлено наступний етап розвитку воєнного мистецтва Армії УНР. У цей час найбільш боєздатні формування ДА УНР намагались чинити спротив і поєднували переважно оборонні бої з якісно здійсненими контрударами, що іноді мали короткочасний успіх. Попри це бойові дії завершилися катастрофою наприкінці 1919 р.

В цілому війська УНР в боях з листопада 1918 – до грудня 1919 рр. засвідчили подальший розвиток власного воєнного мистецтва. Відзначимо намагання задіяти значні сили спочатку на окремих фронтах, а згодом на напрямках, що дозволило проводити крупні операції, зокрема й стратегічні. Сильними сторонами воєнного мистецтва Армії УНР була здатність наносити швидкі і досить мобільні удари як під час наступу, так і в

умовах маневреної оборони. Цьому сприяла не тільки злагодженість дій ударних угруповань та намагання використовувати військові хитрощі для нанесення неочікуваних ударів. Дуже важливим став попередній досвід боротьби та призвичаєність ДА УНР (на відміну від ГА) до театру бойових дій і конкретного противника – РСЧА. Щодо слабких сторін, то важливе значення мала залежність військово-стратегічних планів та етапів їх реалізації від недалекоглядної позиції політичного проводу (показовим прикладом став провал наступу на Київ-Одесу попри початкові успіхи). Невдалим виявився розподіл військ за напрямками згаданого наступу. Бракувало й тверезої ризикованості та рішучості тощо.

В умовах кризи на фронті, керуючись політичною доцільністю, було прийнято рішення про здійснення I Зимового походу тилами ЗСПР та РСЧА. Такі обставини обумовили принципову відмінність цього періоду розвитку воєнного мистецтва від попередніх – відмова від утримання стабільних позицій і відповідних територій, що унеможливило існування тилової бази.

Якісний підбір ОС та керівництва на чолі з М. Омеляновичем-Павленком у поєднанні зі значною свободою дій на оперативному рівні сприяли успішній реалізації цього рейду. Відзначимо, що він став однією з останніх самостійних і досить тривалих військових акцій Армії УНР, яка мала й певний стратегічний вимір. Незважаючи на складності ведення бойових дій під загрозою оперативного оточення і завдяки комплексному застосуванню (за потреби трансформації) попереднього досвіду вдалось виконати основні завдання.

Зимовий похід засвідчив подальше удосконалення воєнного мистецтва ДА УНР. Запорукою цього стало зростання стійкості бойових частин, що дозволяло якісно застосовувати значну кількість тактичних прийомів, зокрема й ризикованих. Окремо відзначимо використання багатьох військових хитрощів – стратегем, чому сприяв рейдово-партизанський характер бойової діяльності. В умовах загрози оточення і відсутності запілля важливим досягненням стала достатньо якісно організована

розвідка. Також подальшого розвитку набуло проведення маневрування підрозділами з метою ускладнення визначення противником точного напрямку руху основних сил. При цьому наступне об'єднання українських загонів та успішне нанесення концентрованого удару засвідчило високий рівень злагодженості і майстерності ДА УНР.

Загалом, аналізуючи воєнне мистецтво Армії УНР з грудня 1917 р. – до травня 1920 р., було помічено тенденцію до його поступової еволюції. При цьому порівняння з основними висновками військової теорії засвідчило його досить прийнятну якість. Маємо на увазі, що попри несприятливі військово-політичні обставини та обмежений бойовий потенціал, українському командуванню вдавалося планувати та реалізовувати успішні операції на різних рівнях бойових зіткнень. Це виявлялось як під час оборонних, так і наступальних дій.

Важливу роль відігравала здатність командування правильно розподіляти війська з урахуванням театру бойових дій, потенціалу противника та принципів застосування сил і засобів. При цьому дуже важливою була вчасна концентрація зусиль на напрямку основного удару, на чому наголошували класики теорії війни. Однією з важливих ознак воєнного мистецтва Армії УНР стало використання військ у контексті парадоксальної логіки війни. Помічено було й те, що обставини революційної доби додатково сприяли виникненню ситуацій, у яких нешаблонні рішення (попри ризикованість) могли сприяти досягненню значної переваги над супротивником.

Відповідаючи загальним принципам ведення війни, українське воєнне мистецтво впродовж проаналізованого періоду мало чіткі відмінності, які підкреслювали його самобутність. Серед таких виокремимо швидку адаптивність до змін бойової обстановки та застосування адекватних прийомів, особливо на тактичному та оперативному рівнях бойових дій. Досить помітною була й рішучість та ініціативність, які в умовах значної переваги військ противника ще й доповнювались схильністю до

ризикованості.

Важливе місце відводилося використанню військових хитрощів – стратегем, рівень застосування яких був досить значним і здійснювався не тільки за помітної переваги ворога у наявних силах і засобах (таку практику було обґрунтовано ще Карлом фон Клаузевіцем), але і під час паритету, чи навіть за умов переваги над супротивником.

Попри відповідність загальним принципам військової теорії, важливої ролі стану бойового духу воїнів і налаштованості суспільства чинити спротив загарбникам було виявлено й деякі відмінності. Останні найбільш яскраво проявлялись у широкій мережі повстанських загонів. При цьому ефективність застосування таких сил значно зростала під впливом горизонтальних зв'язків у поєднанні з козацькою спадщиною (не тільки морально-етичною, але й військово-прикладною), що додало самобутності українському воєнному мистецтву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безручко М. Від Проскурова до Чорторії. *Історія січових стрільців: воєн.-іст. нарис*. Київ: Україна, 1992. 275-394.
2. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень– грудень 1919 р.). Каліш, 1932. 82 с.
3. Бойко О. Капустянський Микола Олександрович. *Енциклопедія історії України: у 10-ти томах. Т. 4*. Київ: Наукова думка, 2007. 98–99.
4. Верстюк В. Розділ 19: "Вільне козацтво" в Українській революції 1917 - 1921 рр. *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. Т. 2*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 415-460.
5. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]): Ч. 1. Київ – Відень: Дзвін, 1920. 348 с.
6. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]): Ч. 2. Київ – Відень: Дзвін, 1920. 328 с.
7. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]): Ч. 3. Київ – Відень: Дзвін, 1920. 535 с.
8. Вішка О. Капустянський Микола Олександрович. *Енциклопедія сучасної України: в 30 т. Т. 12*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012, доступ отримано: 09.09.2025., <https://esu.com.ua/article-9528>.
9. Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України, по. 1(15) (2015): 138 с.
10. Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних сил України. *Словник військових термінів та скорочень (аббревіатур)*. Київ: Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних сил України, 2020. 52 с.
11. Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії. *Вісник державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*, по. 377 (1999): 28 - 39.
12. Голубко В. Оборона Києва Армією УНР у січні – початку лютого 1919 року. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, по. 24

- (2023): 333-347.
- 13.Голубко В. Образ офіцера Української армії у візії провідних діячів національної революції 1917-1921 рр. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 17 – 17 червня 2017 року*. Львів: НАСВ, 2017. 120-121.
 - 14.Голубко В. Організація постачання і фінансування українських військ періоду національної революції 1917–1920 рр.. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, no. 19-20 (2019): 339-352.
 - 15.Голубко В. Полководці Симона Петлюри. *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918 – 1920*. Варшава: 2010. 92–109.
 - 16.Голубко В. Українське військо у визвольних змаганнях 1918—1921 рр. *Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. — Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (початок ХХ — початок ХХІ ст.)*. Харків: Фоліо, 2019. 189-267.
 - 17.Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917-1918: утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.
 - 18.Гончаренко А. Бій під Крутами. *Історія січових стрільців: воєн.- іст. нарис*. Київ: Україна, 1992. 255-265.
 - 19.Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. Нью-Йорк, 1965. 206 с.
 - 20.Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920 = Directory, Council, of National Ministers of the Ukrainian National Republic. 1918-1920 : документи і матеріали: у 2 т. Т. 1., за редакцією Владислав Верстюк. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 687 с.
 - 21.Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920 = Directory, Council, of National Ministers of the Ukrainian National Republic. 1918-1920 : документи і матеріали: у 2 т. Т. 2, за редакцією Владислав Верстюк. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 743 с.
 - 22.Доценко О. Зимовий похід (6. XII.1919. – 6.V.1920). Київ, 2001. 376 с.
 - 23.Еволюція воєнного мистецтва: навч. посіб.: у 2 ч. Ч. 1, за редакцією

- Володимир Остроухов. Київ: Національна академія СБУ, 2017. 276 с.
- 24.Еволюція воєнного мистецтва: навч. посіб.: у 2 ч. Ч. 2, за редакцією Володимир Остроухов. Київ: Національна академія СБУ, 2017. 336 с.
- 25.Задунайський В., Задунайський Д. Військові хитрощі – ключова риса українського воєнного мистецтва від козацьких часів до сучасної російсько-української війни. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції 28 листопада 2024 р.*, укладачі: Шевчук В., Грицюк В., Пашкова О. Київ: НУОУ, 2024. 276-277. Доступ отримано 14.07. 2025, <https://nuou.org.ua/assets/documents/tezy-5-mnpk-2024.pdf>.
- 26.Задунайський В. Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр.: окремі аспекти. *Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «“КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР” у сучасній російсько-українській війні й досвід ХХ ст.»*. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. 11-21.
- 27.Задунайський В. Гнучкість та ініціатива в обороні: український досвід XVII ст., революції 1917–1921 рр. та початку сучасної російсько-української війни. *Сіверянський літопис*, по. 2, 2025. 63-73.
- 28.Задунайський В. Деякі аспекти впливу українських козацьких традицій та історичної пам'яті на військове будівництво за часів революції 1917-1921 рр. *Історичні і політологічні дослідження, Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*, за редакцією Темірова Н. Вінниця, 2018. 230-237.
- 29.Задунайський В. Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва. *Український історичний збірник*, по. 7, 2004. 268-279.
- 30.Задунайський В. Порівняння військової структури та бойової підготовки кубанських пластунів і польських піхотинців (початок ХХ ст.). *Схід*, по. 3, 2015. 24-28.

31. Задунайський В. Спогади Ф. І. Єлісеєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р. *Військово-науковий вісник*, no. 35, 2021. 125-141.
32. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. 335 с.
33. Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. 204 с.
34. Задунайський Д. Від практики до теорії: принципи українського воєнного мистецтва 1917–1918 рр. у працях генерала Всеволода Петріва. *Сіверянський літопис*, no. 5, 2024. 168–174.
35. Задунайський Д. Кубанські козаки у бойових діях 1914–1916 рр. на західноукраїнських землях (за спогадами А. Шкуро). *Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали VII-ї краєзнавчої конференції (13 березня 2020 р.)*, за редакцією Голубко В., Чура В., Середяк А., Шелестак Л. Львів, 2020. 132-135.
36. Зайцев С. Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині у 1917 – початку 1920-х років. Військовий аспект, за редакцією Голубко В.. Львів: Простір-М, 2023. 291 с.
37. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник. Упорядник Гуржій О. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. 520 с.
38. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. — Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (початок XX — початок XXI ст.), за редакцією Войтович Л. Харків: Фоліо, 2019. 783 с.
39. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 1. За редакцією Смолій В. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 800 с.
40. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 2. За редакцією Смолій В.

- Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 724 с.
41. Капустянський М. Військове знання: Загальний курс військового вишколу під керуванням генерал-хорунжого М. Капустянського. Париж, 1931. 31 с.
42. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). 2-ге видання. Кн. 1. Мюнхен: Видавництво «Хвильового», 1946. 110 с.
43. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). 2-ге видання. Кн. 2. Мюнхен: Видавництво «Хвильового», 1946. 200 с.
44. Капустянський М. Схеми, документи-додатки. *Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). 2-ге видання. Кн. 1.* Мюнхен: Видавництво «Хвильового», 1946.
45. Капустянський М. Схеми, документи-додатки. *Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). 2-ге видання. Кн. 2.* Мюнхен: Видавництво «Хвильового», 1946.
46. Капустянський М. Українська збройна сила й Українська національна революція. Саскатун: Новий шлях, 1936. 50 с.
47. Ковальчук М. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки. *Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогоднішнього дня. Вип II. Українська військова звитяга. Крути – 100 років потому: міфи й історичні уроки. Збірник наук. праць.* Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. 7-23.
48. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881-1969). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 128 с.
49. Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010. 288 с.
50. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006. 575 с.
51. Крип'якевич І., Капустянський М., Гнатевич Б., Шрамченко С., Думін О.,

- Стефанів З., Шанковський Л., Росоха С. Історія Українського війська. Друге доповнене видання, за редакцією Левицький М. Вінніпег: Іван Тиктор, 1953. 832 с.
52. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.), 4-те вид., змін. і доповнене. Упорядкував Якимович Б. Львів: Світ, 1992. 702 с.
53. Корінний С. Воєнне мистецтво. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006, доступ отримано: 11.07.2025., <https://esu.com.ua/article-27381>.
54. Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адміралаи. Інститут українознавства імен І. Крип'якевича НАН України. Львів; Харків: "Видавництво Сага", 2007. 244 с.
55. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. 2-е вид. Львів: Каменяр, 1991. 200 с.
56. Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, no. 20, 2011. 70-78.
57. Мазепа І. Огнева проба: Українська політика і стратегія в добі Зимового походу 1919-1920. Прага, 1941. 103 с.
58. Нариси історії Української революції 1917-1921 років: Кн. 1, за редакцією Смолій В., Верстюк В. Київ: Наукова думка, 2011. 390 с.
59. Нариси історії української революції 1917–1921 років: Кн. 2, за редакцією Смолій В., Верстюк В., Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. 464 с.
60. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 - 1920): Документально-художнє видання. Упорядник Ковальчук М. Київ: Темпора, 2007. 608 с.
61. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917-18: спомини. Прага: Stilus, 1935. 119 с.
62. Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. 29 квітня

- 1918 року - 14 грудня 1918 року. Кн.1. Луцьк: Волинська книга, 2003. 587 с.
63. Папакін Г. Невідомий щоденник Павла Скоропадського періоду Російсько – Японської війни 1904 – 1905рр.. Архіви України, по. 1-6, 2006. 412-418.
64. Пархоменко В. Мемуари В. Галана в якості джерела з історії Галицької армії. *Старожитності Лукомор'я*, по. 5, 2021. 51-59.
65. Петлюра С. Статті. Листи. Документи, Т. IV, упорядник Сергійчук В. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 704 с.
66. Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в тридцяті річницю з дня смерти Симона Петлюри 1926–1956. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1956. 482 с.
67. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. Упорядник Сергійчук В. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. 628 с.
68. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Редактор Сергійчук В. Київ: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
69. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921), ч. 1. Львів: Червона Калина, 1927. 180 с.
70. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) ч. 2. Львів: Червона Калина, 1928. 184 с.
71. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921), ч. 3. Львів: Червона Калина, 1930. 164 с.
72. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921), ч. 4. Львів: Червона Калина, 1931. 117.
73. Петрів В. Військово-історичні праці. *Військово-історичні праці. Листи*. Упорядник Сергійчук В. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. 33-396.
74. Петрів В. Військово-історичні праці. *Військово-історичні праці. Спомини*. Упорядник Сергійчук В. Київ: Поліграфкнига, 2002. 56- 236.
75. Петрів В. Стратегічне та геополітичне значення земель, що їх заселює український нарід. *Військово-історичні праці. Спомини*, за редакцією Сергійчук В. Київ: Поліграфкнига, 2002. 58-60.

- 76.Петрів В. Воєнне теренознавство. Прага: 1931. 38 с.
- 77.Петрів В. Суспільство й військо: Соціально-історичний нарис. Прага – Берлін: «Нова Україна», 1924. 48 с.
- 78.Петлюра С. Думки про військо і війну. *Ми*, № 6. 16-26.
- 79.Петренко І. Створення Першого українського корпусу і його участь в обороні Української Народної Республіки. *Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «“КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР” у сучасній російсько-українській війні й досвід ХХ ст.»*, за редакцією Задунайський В. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. 22-34.
- 80.Петрів В. Армія УНР 1917-1921. – Організація. Українська загальна енциклопедія, т. 3. Львів-Станіслав-Коломия, 1935. 762-766.
- 81.Рудницький С. Коротка географія України. Ч. 1, Фізична географія. Київ-Львів: 1-ша Київська Друкарська Спілка, 1910. 152 с.
- 82.Рудницький С. Коротка географія України. Ч. 2. Львів: НТШ, 1914. 221 с.
- 83.Сергійчук В. Своєї честі не віддав нікому. *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини.*, за редакцією Радванська Н. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002.
- 84.Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. Київ, 1998. 320 с.
- 85.Срібняк І. На захисті інтересів інтернованої Армії УНР (маловідомі сторінки діяльності української військової дипломатії у Польщі, 1921 р.). *Архіви України*, 335. по. 2, 2023. 131-149.
- 86.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918, за редакцією Пеленський Я. Київ, Філадельфія: 1995. 492 с.
- 87.Служба зовнішньої розвідки України. *Діяльність УНР 1920-1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки: до 100-річчя утворення УНР (частина 1)*, Служба зовнішньої розвідки України, Галузевий державний архів. Київ: 2019. 363 с.
- 88.Сунь-Дзи. Мистецтво Війни. Переклад з давньокитайської: Лесняк С. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 108 с.

89. Тинченко Я. Документи та матеріали: Документально-наукове видання. *Україна. 1919 рік.: Микола Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році».*
90. Тинченко Я. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р. Київ: Темпора, 2017. 163 с.
91. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. Київ: Темпора, 2007. 535 с.
92. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2. Київ: Темпора, 2011. 422 с.
93. Тинченко Я. Панцирні потяги, панцирники та залізничні війська у Визвольній війні 1917-1920 рр. Київ: Темпора, 2012. 112 с.
94. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ–Львів, 1996. 371 с., доступ отримано: 06.10.2025, https://www.vijsko.org/Tinchenko-1UBV_1.htm.
95. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 – листопад 1918 р. Київ: Темпора, 2009. 455 с.
96. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917 – 1921 рр. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львівський інститут Сухопутних військ НУ «ЛП» Львів, 2009. 312 с.
97. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. Львів: Універсум, 2004. 192 с.
98. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.
99. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Т.2: Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1920. Нью-Йорк: Червона Калина, 1982. 230 с.
100. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. Вінніпег, 1954. 179 с.
101. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Вид. 2-е, доп. і перероб., за

- редакцією Турченко Ф., Лях С. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 672 с.
102. Хома І. Оборона Києва армією УНР від військ більшовицької Росії в січні–лютому 1919 року. *Новітня доба*, no. 10, 2022. 12–22.
103. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 1. Нью-Йорк: Вид-во Чарторійських, 1969. 151 с.
104. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 2. Відень, 1921. 204 с.
105. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 3. Відень, 1921. 159 с.
106. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 4. Відень, 1921. 192 с.
107. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. 317 с.